

Egipatska baština Dioklecijanove palače: Mogućnosti predstavljanja

Majcen Bajić, Lorena

Master's thesis / Diplomski rad

2022

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:601129>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-09-03**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Odsjek za povijest

Lorena Majcen Bajić

EGIPATSKA BAŠTINA DIOKLECIJANOVE PALAČE:

MOGUĆNOSTI PREDSTAVLJANJA

Diplomski rad

Mentorica: Prof. dr. Inga Vilogorac Brčić

Zagreb

2022.

Sadržaj

1. Predgovor	3
2. Uvod	5
3. Izvori	6
4. Stanje istraživanja	7
4.1. Dioklecijan	7
4.2. Palača	8
4.3. Egipatska baština	9
4.4. Mogućnosti predstavljanja egipatske baštine ..	11
5. Dioklecijan	12
6. Palača	19
7. Egipatska baština u Palači	26
7.1. Sfinga na Peristilu	28
7.2 Sfinga Amenofisa III.	33
7.3. Sfinga ispred Jupitrova hrama	34
7.4. Ulomci sfingi i faraonskih kipova	36
7.5. Stupovi od egipatskog kamena	39
7.6. Simboli koji bi mogli upućivati na egipatske kultove	41
8. Mogućnosti predstavljanja egipatske baštine	46
8.1. Arheološki muzej u Splitu	46
8.2. Palača	48
8.3. Sustipan	56
8.4. Dodatne mogućnosti predstavljanja egipatske baštine u Dioklecijanovoj palači	56
9. Zaključak	58
10. Summary	60
11. Bibliografija	61
12. Prilozi	67

Predgovor

Tema ovog rada nastala je u trenutku inspiracije na jednom sasvim drugom kolegiju. Naime, na njemu su gostovale bivše studentice povijesti koje su nakon fakulteta pokrenule svoju turističku turu pod nazivom „Gornjogradske coprnice“. Slušajući ih, upalila mi se lampica – zašto ne bih i ja u Splitu napravila turističku turu na drugačiji način!

Želja mi je bila baviti se poslom turističkog vodiča u Splitu pa mi se kao savršena tema za diplomski rad učinila mogućnost predstavljanja egipatske baštine. Oduvijek sam osjećala veliki entuzijazam spram egipatskih spomenika unutar Palače i čudilo me koliko su zapostavljeni i gotovo zaboravljeni. Vrlo malen broj ljudi uopće je zamjećivao sfinge, čak i one izložene unutar Palače, a kamoli da je nešto više znao o postojanju još nekolicine ulomaka ili, primjerice, stupova dopremljenih izravno iz Egipta. Upravo su moja radoznalost spram upoznavanja egipatske baštine u Palači i želja da je prezentiram na jedinstven i inovativan način rezultirali temom ovog diplomskog rada.

Rad počinje poglavljem o izvorima i stanju istraživanja. U njemu je kratko predstavljena materijalna baština te rani izvori o njoj, a potom je obrazložena korištena literatura u pojedinim poglavljima.

Slijedi poglavlje o Dioklecijanu u kojem mi je cilj bio navesti najvažnije podatke o njegovom privatnom i javnom životu. Obradene su teme njegova podrijetla, načina dolaska na vlast, političkih obilježja vladavine, najvažnijih vojničkih postignuća, privatnog života te okolnosti njegove smrti. Ipak, ono na što je stavljen poseban naglasak bilo je njegovo vrijeme provedeno u Egiptu te razlog odabira lokacije Palače u kojoj je i okončao život.

U poglavlju o Palači pojedinačno sam opisala najvažnija obilježja njenih unutarnjih i vanjskih dijelova. Opisana su ključna obilježja zidina, kula, Peristila, Mauzoleja, Vestibula, Podruma, hramova, careva stana, termi i drugih bitnih dijelova Palače. Cilj ovog poglavlja pružanje je prostornog konteksta unutar kojeg je smještena egipatska baština.

Potom slijedi poglavlje o egipatskoj baštini. U njemu sam detaljno opisala i analizirala sfinge i njihove ulomke, stupove od egipatskog kamena te druge egipatske simbole unutar Palače. Najopširnije sam pisala o sfingi s Peristila, sfingi ispred Jupitrova hrama te sfingi Amenofisa III., s obzirom da su one najbolje istražene te najatraktivnije zbog relativno dobre očuvanosti.

Slijedi glavno poglavlje o mogućnostima predstavljanja egipatske baštine. Središnja tema ovog poglavlja jest mogućnost podrobnije prezentacije egipatskih spomenika u turističkim turama u kojima su oni, u najvećem dijelu, zastupljeni sporadično i van zajedničkog konteksta. Nadovezala sam se i na prijedlog Joška Belamarića o osnivanju Muzeja Dioklecijanovih egipatskih spomenika unutar Palače te se osvrnula na mogućnost virtualne prezentacije egipatske ostavštine. Najveći prostor posvećen je turističkoj turi u kojoj bi naglasak bio na egipatske spomenike. Tura je zamišljena kao upoznavanje Palače kroz prizmu egipatskog ugođaja. Kada god bih spomenula svoju fasciniranost egipatskim tragovima u Palači, dobila bih zbunjene poglede. Gotovo nitko nije znao da u Splitu postoji toliko dubok (i vidljiv!) otisak mističnog Egipta, niti pomnije promišljao o povijesti i značenju monumentalnih sfingi, koje kao da su se sasvim slučajno, i van ikakvog konteksta, našle upravo u ovom gradu. Baš zato, cilj ture je dočarati posjetiteljima magiju egipatskih spomenika simbola koji su izvorno Palači davali mističan i monumentalan ugođaj. Nit vodilja je bila kvalitetnija prezentacija ovih jedinstvenih spomenika te pružanje inovativnog iskustva posjetiteljima s interesom za upoznavanje drevnog Egipta.

U zaključku su objedinjene ključne teze ovog rada, a na samom kraju nalazi se sažetak na engleskom jeziku, bibliografija i prilozi koji uključuju fotografije egipatskih spomenika i prikaz turističkog obilaska.

Uvod

Motivaciju za uvoz egipatskih spomenika Dioklecijan je gotovo nesumnjivo dobio za vrijeme boravka u Egiptu. Osim što je dio spomenika odlučio uvesti u svoju upravo tada građenu Palaču, ostavio je značajan trag i u samom Egiptu provođenjem reformi, oživljavanjem rimskog carskog kulta te renovacijom hramova.

U kontekstu ovog rada, njegov najznačajniji politički potez bila je odluka o abdikaciji 305. godine i umirovljenje u netom izgrađenoj Palači u Splitu, u blizini njegove rodne Salone.

Pretpostavlja se kako su egipatski spomenici u nju uvezeni oko 298. godine kada je Dioklecijan boravio u Egiptu te ih, možda, i sam imao prilike izabrati.

Palaču je ukrasio s barem 12 sfingi (cjelovitih ili u obliku ulomaka), stupovima od egipatskog kamena te simbolima koji se povezuju s egipatskim božanstvima. Točni motivi ovakvog dekora rezidencije nisu poznati, no može se nagađati kako je car kroz njihovu simboliku želio sebe prikazati ravnim veličini slavni faraona te ih koristiti u svrhe rimskog carskog kulta.

U ovom radu egipatski spomenici unutar Palače detaljno su opisani i analizirani, s naglaskom na njihovu primarnu funkciju i mogućnosti predstavljanja javnosti.

Izvori

Izvori korišteni u ovom radu prije svega su sfinge, stupovi od egipatskog kamena te simboli koji se povezuju s egipatskim kultovima, koji se nalaze u Palači, splitskim muzejima i drugim gradskim lokacijama.

Najznačajniji materijalni izvor je 12 sfingi pronađenih u mutiliranom stanju, smrskanih glava ili bez tijela. To su sfinga s Peristila (iz razdoblja od 1549./1550. do 1292. pr. Kr.), sfinga Amenofisa III. (iz razdoblja 1391. pr. Kr. – 1353. pr. Kr.), sfinga ispred Jupitrova hrama (iz razdoblja 1292. pr. Kr. do 1189. pr. Kr. ili 672. pr. Kr. - 525. pr. Kr.), veoma oštećena sfinga od crnog granita, mala sfinga od sivog granita, ulomak sfinge od crvenkastog granita, ulomak sfinge od sivo-crnog granita, mali ulomak sfinge od sivo-crnog granita, ulomak sfinge od sivkastog granita, ulomak male sfinge od bijelog kamena, egipatska glava zazidana u kuću Gotovac, glava sfinge pronađena u arheološkoj sondi u Đardinu.

Drugi značajan izvor su stupovi od egipatskog kamena smješteni na području Peristila i u crkvici sv. Stjepana na Sustipanu. Stupovi su različitih dimenzija i materijal. Izrađeni su u ružičastom, sivom i crvenom granitu, porfiru, bijelom mramoru, cipollinu te vapnencu.

Kao izvor služe i reljefni prikazi na trijemu oko Mauzoleja. Tumače se kao prikazi Serapisa, Apisa, Amona i careva genija. Također, obrađeni su i reljefni prikazi na Zlatnim vratima koje pojedini autori tumače kao Izidu u obliku Hator i prerušenog Hora te ženski prikaz unutar Mauzoleja tumačen kao prikaz Izide ili Priske poistovjećene s ovom božicom.

Naposljetku, značajni su i epigrafski izvori na sfingama. Na podnožju sfinge s Peristila nalazi se friz sa zemljovidnim popisom te prikazom vezanih zarobljenika iz pokorenih naroda. Na prsima sfinge Amenofisa III. natpisi su u četvrtastom obliku i nalaze se na grudima, pročelju te na obje bočne strane postolja.

Najstariji literarni izvor o Dioklecijanu je Lucije Cecilije Firmijan Laktancije i njegovo djelo *O smrtima progonitelja* napisano početkom 4. st. (Laktancije 2005).¹ Ono je poslužilo za razumijevanje careva života i njegove smrti o kojima piše kao njegov suvremenik. Ipak, ovaj izvor uzet je s puno opreza s obzirom da je Dioklecijan u njemu karakteriziran kao progonitelj kršćana. U njemu se mogu saznati razni biografski podaci o caru te iščitati njegova

¹ Laktancije Firmijan, Lucije Cecilije. *O smrtima progonitelja*. Split: Književni krug, 2005. 107

karakterizacija. Međutim, s obzirom da autor nije bio naklonjen caru te ga je neskriveno prikazivao u duhu naslova svojeg djela, kao progonitelja, odlučila sam koristiti tek njegov navod o carevoj smrti, s obzirom da mu je bio suvremenik.

Za tumačenje poligonalnog hrama uz Peristil upravo kao Dioklecijanov mauzolej, kao izvor je poslužilo svjedočenje koje prenosi Amijan Marcelin. U djelu *Res gestae* (XVI, VII, 3-7) iz sredine 4. st. piše o krađi purpurnog pokrova s careva sarkofaga u njegovu Mauzoleju:

De administrando imperio vrijedan je literarni izvor o Palači autora Konstantina Porfirogeneta. Napisan je 949. godine, a u ovom radu koristila sam njegov navod prema kojem je car bio pokopan u današnju katedralu.

Stanje istraživanja

Literaturu za ovaj diplomski rad podijelila sam u četiri kategorije: Dioklecijan, Palača, egipatska baština u Palači i mogućnosti predstavljanja egipatske baštine.

U ovom pregledu iznosim radove koje sam koristila, razloge zašto sam ih odabrala i koje najbitnije informacije sam u njima pronašla.

Dioklecijan

Knjiga koju sam najviše koristila jest *Dioklecijan i Split* u kojoj se nalaze poglavlja Frane Bulića, Nenad Cambija i Ive Babića (Bulić; Cambi; Babić 2005). Ondje se nalazi najstarija literatura korištena u ovom poglavlju: prijepis knjige *Car Dijoklecijan* Frane Bulića iz 1918. godine koja je navedena kao zasebno poglavlje. U njemu saznajemo o carevom podrijetlu, značenju njegova imena, teorijama o njegovoj smrti te privatnom životu. U poglavlju Nenada Cambija, pod naslovom „Dioklecijanova palača i Dioklecijan“ saznajemo o carevom načinu stupanja na vlast, reformama, vojničkim pohodima, progonima kršćana, upravljanju Carstvom i umirovljenju.

U knjizi Anthonyja Barreta *Lives of the Ceasars* (Barret 2008), Simon Corcoran u poglavlju „Diocletian“ donosi podatke o kronologiji Dioklecijanove vojničke i carske karijere. Za dublje razumijevanje njegove vladavine te dobivanje jasnoće o njegovim vojničkim pohodima, koristila sam knjigu Edwarda Gibbon (Gibbon 2001) napisanu u šest tomova u 18.st.

Knjiga *The Oxford Handbook of Roman Egypt* urednice Christine Riggs (Riggs 2012) bila mi je jedinstven izvor informacija o pobuni u Aleksandriji te političkim promjenama koje je car uveo u Egiptu.

Doktorska disertacija Schofield-Newtona (Schofield-Newton 2016) pružila mi je informacije o obilježjima rimskog carskog kulta, prenošenju egipatskog koncepta divinizacije vladara na rimskog cara te značenju Dioklecijanovog dolaska u Egipat u ovom procesu asimilacije „egipatskog“ u „rimski svijet“. Također, ovo djelo donosi podatke o Dioklecijanovoj kapelici u Luksoru i kultovima koji su ondje vršeni u njegovu čast.

Nenad Cambi donosi potpuno zaokruženu sliku o Dioklecijanu kao vladaru u djelu *Dioklecijan: povijesne kontroverze i današnje dileme: vir prudens, moratus callide et subtilis ili inventor scelerum et machinator omnium malorum* (Cambi 2016).

Palača

Frane Bulić uz suradnju Ljube Karamana u knjizi *Palača cara Dioklecijana* (Bulić; Karaman 1927) datira Palaču te objašnjava njenu svrhu i razlog specifičnog izgleda koji uspoređuje s drugim monumentalnim građevinama tog doba. Opisuje položaj te kronološki nabraja izvore u kojima se pojavljuju verzije imena Palače. Pregledno kronološki nabraja izvore o Palači i njezine ilustracije kroz povijest, pri čemu donosi i detaljan opis svih njenih dijelova. Donosi pregled razmatranja Palače kroz prizmu povijesti umjetnosti, pri čemu iznosi i vlastiti kritički sud. Naposljetku navodi njenu sudbinu koje okončava pitanjem vlasništva kroz povijest.

Knjiga *Dioklecijanova palača: Prilog proučavanju i zaštiti* Cvita Fiskovića (Fisković 2005), prvotno tiskana 1950. godine, značajno je jer sistematski iznosi rezultate svih ranijih istraživanja iz čega dobivamo jasnu sliku ukupnog stanja istraživanja i rekonstrukcije Palače na početku 21. st. Također, pregledno su prikazane promjene koje je Palača doživjela tijekom stoljeća, a jedinstvenost je u topografskom prikazu pojedinih otkrića unutar nje.

Danski arhitekt Ejnar Dyggve iznio je jedinstvenu teoriju na osnovi restauratorskih radova s kraja 1950-ih godina (Dyggve 1962). U njoj navodi kako je na Peristilu postojao reprezentativni podij gdje se car pojavljivao ispod tipičnog sirijskog zabata u svrhe kulta što uspoređuje s prikazom Teodozija na madridskom misoriju.

Sažet pregled najvažnijih unutarnjih i vanjskih obilježja Palače donosi Tomislav Marasović u knjizi *Dioklecijanova palača* (Marasović 1994). U njoj navode i najvažnije promjene koje su se događale u arhitekturi Palače tijekom godina.

O okolnostima vremena u kojima Palača nastaje te svim aspektima njenog izvornog funkcioniranja piše Joško Belamarić u doktorskoj disertaciji naziva „Dioklecijanova palača: Razmatranja o okolnostima utemeljenja i izvornoj funkciji“ (Belamarić 2009). Izdvojila bih autorovu tezu o datiranju utemeljenja u jesen 298. godina, intrigantna pojašnjenja motiva uvoza egipatskih spomenika te opsežno razrađenu teoriju o postojanju suknarske industrije unutar rezidencije.

Egipatska baština

U poglavlju o egipatskoj baštini u Palači detaljno sam opisala sfinge, stupove uvezene iz Egipta te ostale simbole koji se tumače u kontekstu s Egiptom.

Prva znanstvena literatura o egipatskoj baštini u Palači jest knjiga Gustava Jecquiera *La sfinge nel Peristilio del Palazzo di Diocleziano a Spalato* (Jecquier 1910) u kojem se nalazi prijepis i prijevod hijeroglifa peristilske i Amenofisove sfinge te njihova obilježja.

I u ovom poglavlju koristila sam knjigu Bulića i Karamana *Palača cara Dioklecijana u Splitu* (Bulić; Karaman 1927). U njoj je najveći naglasak stavljen na peristilsku i Amenofisovu sfingu koje su datirane i prevedenih hijeroglifa. Ujedno je to i prvi prijevod napravljen na hrvatski jezik. Uz to su opisane i njihove fizičke karakteristike te teoriju o njihovom izvornom podrijetlu i položaju u Palači. Također, izdvojeni su dokazi da su stupovi na Peristilu napravljeni od materijala egipatskog podrijetla te je istaknuto kako su različitih materijala i dimenzija, u čemu autor vidi dokaz žurne adaptacije.

Grga Novak u članku „Sfinge u Dioklecijanovoj palači“ (Novak 1932) piše o dataciji peristilske sfinge, odnosno o njezinim mogućim originalnim vlasnicima.

Najdragocjenija bila su mi djela Petra Selega. U separatu naziva *Stanje istraživanja sfinga carske palače u Splitu* (Seleg, 1970) detaljno analizira njihove osobitosti i trenutno stanje. Posebnost je što dotad pojedinačno promatrane sfinge stavlja u konkretan arhitektonski prostor te ih analizira iz kuta funkcije i svrhe tog prostora. Recenzira Jecquierovu analizu hijeroglifa peristilske i Amenofisove sfinge, naglašavajući potrebu za modernizacijom transkripcije. Opširno analizira zaključke Grge Novaka, Ljube Karamana i Cvite Fiskovića o dotadašnjim

pronascima egipatskih spomenika te kronološki izdvaja ključna istraživanja Palače. Naposljetku, donosi novu teoriju prema kojoj su sfinge prvotno stajale pred protironom u funkciji careve obredne pojave. Isti autor 1997. godina izdaje knjigu „Izidin trag“ u kojem temeljito obrađuje sve sfinge i ulomke sfingi (Selem 1997). Analizira teorije o dataciji i lokaciji, opisuje materijal i njihovo trenutno stanje te prilaže prijevode hijeroglifa. Vrlo je korisno što uz svaki spomenik donosi detaljnu bibliografiju.

Najkorisnije podatke o egipatskim stupovima smještenima u crkvu sv. Stjepana na Sustipanu pronašla sam u članku Stanka Piplovića (Piplović 1995). U njemu piše o njihovom materijalu i sadašnjem smještaju, a donosi i teorije o njihovom prvotnom položaju u Palači i mogućem procesu kojim su svoje mjesto pronašli upravo na sadašnjoj lokaciji.

Ivo Babić u članku „Egipatski utjecaji u Dioklecijanovoj palači“ (Babić 2004) bavi se raznim simbolima u Palači u kojima pokušava vidjeti dokaze prakticiranja egipatskih kultova.

Naglasak stavlja na analizu prikaza na kasetama s trijema Mauzoleja s ovnujskom, bikovom i ljudskom glavom u kojima vidi egipatska božanstva.

O uvozu i korištenju egipatskog materijala u Palači opširno piše Joško Belamarić u svojoj već spomenutoj doktorskoj disertaciji u kojoj navodi pismo s carevom narudžbom stupova iz Egipta (Belamarić 2009). U istom se djelu bavi i analizom peristilske i Amenofisove sfinge te mogućnošću da je u njihovoj blizini prvotno postojala još jedna sfinga te da je na Peristilu moguće stajao stup s kipom na vrhu. Povlači paralele između Palače i Dioklecijanovih utvrda u Egiptu u kojem je, objašnjava, i pronašao inspiraciju za uređenje svoje splitske rezidencije. Navodi i teoriju kako je u Dioklecijanovo doba postojala još jedne sfinge u Palači, ali je tijekom vremena „izgubljena“, odnosno vjerojatnije prodana.

Ivana Tadinac u članku „Sfinge iz Dioklecijanove palače“ (Tadinac 2011) donosi sažeti pregled svih relevantnijih saznanja i teorija o sfingama, uz njihove opise i analize te trenutne lokacije i stanja u kojem se nalaze.

Joško Belamarić potpisuje knjigu *Sfinga na splitskom Peristilu* (Belamarić 2016) u kojem egipatske spomenike stavlja u nešto drugačiji kontekst, pristupajući im i kao „svjedocima vremena“. Piše o peristilskoj sfingi u lokalnom imaginariju te njenim obilježjima i tumačenjima kroz povijest, dok ostale sfinge obrađuje kroz osnovne podatke i poneki njihov navod u putopisnoj literaturi. Navodi specifičnosti granitnih stupova uvezenih iz Egipta te analizira gdje su i s kojom namjenom sfinge prvotno bile postavljene.

Ivo Babić se u članku iz 2018. naziva „Aurelija Priska kao Izida“ (Babić 2018) bavi prikazom ženske osobe koji se nalazi visoko pod kupolom Mauzoleja, a koji tumači kao Izidu ili Prisku poistovjećenu s njom.

O glavama na Zlatnim vratima i njihovoj (ne)povezanosti s egipatskim božanstvima pisao je Nenad Cambi u djelu *Umjetnost antike u hrvatskim krajevima* (Cambi 2020).

Mogućnosti predstavljanja egipatske baštine

U poglavlju o mogućnostima predstavljanja kroz turističku turu vodila sam se gotovo svom literaturom korištenom u ovom radu. Dodatak mi je bila knjiga Mladena Tomorada *Egipat u Hrvatskoj* (Tomorad 2003) u kojoj sam pronašla informacije o egipatskoj zbirci u Arheološkom muzeju grada Splita.

U odlomku o mogućnosti osnivanja Muzeja Dioklecijanovih egipatskih spomenika vodila sam se Belamarićevim prijedlogom iznesenim u već spomenutoj knjizi *Sfinga na splitskom Peristilu* (Belamarić 2016). Autor predlaže uspostavu „Muzeja Dioklecijanovih egipatskih uspomena“. Piše kako bi u njemu egipatska baština bila dostojno sačuvana i predstavljena, a ideja je oblikovati ga u prostoru na izlasku iz podruma ispod vestibula ili iza kora katedrale. Autorov prijedlog je da izloži i druga značajna kamena i mramorna građa Palače. Ovaj prijedlog poslužio mi je kao inspiracija za mogućnost predstavljanja egipatskih spomenika koji su se nalazili u Palači zajedno s drugim egipatskim predmetima i simbolima koji se čuvaju u Arheološkom muzeju u Splitu.

Priručnik za turističke vodiče i pratitelje Danijela Štimca (Štimac 2010) koristila sam kako bih se bolje upoznala s načinima vođenja turističkih obilazaka i ovu turu napravila u izvedivom formatu.²

² Štimac, Danijel. *Priručnik za turističke vodiče i pratitelje*. Zagreb: Vlastita naklada, 2010

Dioklecijan

Car Gaj Valerije Aurelije Dioklecijan rođen je, prema pisanju Laktancija, pod imenom Dioklo (lat. *Diocles*), 22. prosinca sredinom³ 240-ih godina.⁴ Smatra se kako je mjesto njegova rođenja Dalmacija, najvjerojatnije Salona⁵, s obzirom da je u njenoj okolini izgradio Palaču u kojoj se naposljetku umirovio te u njoj okončao život.⁶

Postoji više teorija o njegovu podrijetlu, no svi rani izvori slažu se kako je bio iz nižeg društvenog staleža. Pretpostavlja se kako je Dioklecijan započeo vojničku karijeru između 260. i 270. godine jer je idealno doba za novačenje u vojsku bilo između 18 i 20 godine života. Započeo je u redovima običnih vojnika i napredovao do položaja zapovjednika elitnih jedinica u Meziji.⁷ Pod vladavinom careva Kara (282.-283.) i Numerijana (283.-284.) postao je zapovjednik carske tjelesne straže, odnosno pretorijanski prefekt čime je imao utjecaj na brojne bitne odluke u carstvu.⁸ U trenucima kada se tražio Numerijanov nasljednik na časničkom zasjedanju 20. studenog 284. godine Dioklecijan je imenovan carem od strane trupa te je taj datum postao njegov *dies imperii*.⁹ Za glavni grad istočnog dijela carstva Dioklecijan je izabrao Nikomediju.¹⁰

Više je teorija o dobi u kojoj je Dioklecijan stupio na prijestolje. S obzirom na to da se ne zna godina njegova rođenja, o tome se može samo nagađati. Pretpostavlja se da je imao između 37

³ Godina careva rođenja približna je procjena do koje se došlo računajući kvocijent odnosa mladosti i zrelosti prema kojem je Dioklecijan u trenutku stupanja na prijestolje imao oko 40 godina. Jezgrovitiju analizu izvršio je W. Ensslin koji je izračunao da je car rođen 247./248. godinu pošavši od podatka da je umro 316. godine u dobi od 69 godina. (u Barret, Anthony. *Lives of the Ceasers*. Oxford: Blackwell Publishing. 2008. 228)

⁴ Barret, Anthony. *Lives of the Ceasers*. Oxford: Blackwell Publishing. 2008. 228

⁵ Čak 11 starih autora navodi kako je Dioklecijan rodom iz Dalmacije, a najraniji je Eutropije (*Brevarium ab urbe condita u Mon. Germ. hist. Auct. Antiq. T. II.* str. 162) koji piše: „Učini carem Dioklecijana, porijeklom Dalmatinca.“ Šest izvora konkretnije navodi kako je rodom iz Salone, a prvi je Teofan (*Chronographia u Scriptores hist. Byz.* Ed. Bonn. Vol. I. str. 13) koji u drugoj polovini 6. st. piše: „Dioklecijan pak u Solinu, u domovini svojoj u gradu Dalmacije živio je kao privatni čovjek.“ Na njega se nadovezao Konstantin Porfirogenet (*De admin. imper. u Script hist. byz.* Ed. Bonn. str. 58) sredinom 10. st. pišući kako se Dioklecijan „rodio u gradu nazvanu Salona.“ Jedan od izvora koji upućuje na Salonu kao carevo rodno mjesto jest i navod iz papinskih kronika *Liber pontificalis* prema kojem je papa Gaj bio Dioklecijanov rođak i također se držao Salonitancem. (u Bulić; Cambi; Babić 2005. 13)

⁶ Bulić, Frane; Cambi, Nenad; Babić, Ivo. *Dioklecijan i Split*. Split: Slobodna Dalmacija, 2005. 12

⁷ Cambi, Nenad. *Dioklecijan: povijesne kontroverze i današnje dileme: vir prudens, moratus callide et subtilis ili inventor scelerum et machinator omnium malorum*. Split: Književni krug, 2016. 28

⁸ Ibid

⁹ Cambi, 2016. 30

¹⁰ Cambi, 2016. 32-33

i 50 godina¹¹. Tada je latinizirao svoje ime te je *Diocles* promijenio u *Diocletianus*, odnosno kasnije punim imenom *Caius Aurelius Valerius Diocletianus*.¹²

Od početka vladavine bio je odlučan u provođenju korjenitih reformi, pokušavajući uspostaviti carstvo koje će funkcionirati automatizmom. Među prvim reformama bio je sustav nasljeđivanja prijestolja koji je trebao garantirati državnu stabilnost.¹³ Shvativši pri tome kako je carstvo preveliko da bi njime upravljao jedan čovjek¹⁴, Dioklecijan je 13. prosinca 285. godine¹⁵, najvjerojatnije u Milanu, imenovao Maksimijana suvladarom s titulom cezara. Time je započela dijarhija.¹⁶ Bio je to ujedno njegov prvi značajniji politički potez.¹⁷

Gaj Valerije Dioklecijan u svoje je ime, kao gestu vjernosti, dodao Maksimijanov *nomen* Aurelije, koji je učinio isto i u svoje carsko ime ugradio dio Dioklecijanova imena. Nakon uspješne kampanje u Galiji, Maksimijan je 1. travnja 286. promoviran u augusta te mu je prepušteno bavljenje zapadnim dijelom Carstva, dok se Dioklecijan okrenuo istoku. Naredne godine uzeo je titulu *Iovius*, stavivši se tako pod zaštitu najvišeg rimskog boga.¹⁸ Tijekom idućih godina postalo je očito da mu neće biti dovoljan jedan suvladar te je pitanje proširenja carevih ovlasti na još dvije osobe vjerojatno otvoreno u Milanu tijekom prosinca 290. i siječnja 291. na sastanku kojem je prisustvovao i Maksimijan te mnogobrojni senatori pristigli iz Rima. Tetrarhija je službeno uvedena kada je 1. ožujka 293. godine cezarem proglašen Konstancije Klor, i to od strane Maksimijana u Milanu, a istu je titulu dobio i Galerije Maksimijan, proglašen od strane Dioklecijana u Sirmiju 21. svibnja iste godine.¹⁹ U svrhu jačanja veza, Konstantin je oženio Maksimijanovu kćer Teodoru, a Galerije je stupio u brak s Dioklecijanovom kćeri Valerijom. Uspostava tetrarhije značila je kraj nasljeđivanju po rodbinskim vezama.²⁰ Nakon ove podjele carstva, Dioklecijanova jurisdikcija je bila nad područjem Trakije, Egipta i Male Azije.²¹

¹¹ Bulić; Cambi; Babić 2005. 13

¹² Ibid

¹³ Bulić; Cambi; Babić 2005. 154

¹⁴ Barret, 2008. 230

¹⁵ Bulić; Cambi; Babić, 2005. 154

¹⁶ Barret, 2008. 230

¹⁷ Gibbon, Edward. *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*. Vol 1. eBookMall, 2001, 376

¹⁸ Barret, 2008. 230

¹⁹ Cambi, 2016, 35

²⁰ Barret, 2008. 232

²¹ Gibbon, 2001. 378

Aurelije Viktor (Aurelius Victor 39, 49) navodi da je Dioklecijan nosio titulu "veterrimae religionis castissimae curatae" čime se smatrao čuvarem drevnih religijskih običaja i obreda.²² Time je preuzeo zadaću očuvanja čiste religije koja se nalazila u korijenu religijskog sistema, s čime je u skladu i njegov progon kršćana.²³ Dioklecijanovi progoni razlikovali su se od onih njegovih prethodnika u religijskom motivu jer je čvrsto držao kako mu je sveta dužnost očuvati i razvijati čistu rimsku religiju na korist državnih interesa.²⁴ Egipatski kršćani Dioklecijanovu eru vladavine preimenovali su iz *Aera Diocletiani* u *Aera martyrum*.²⁵ Prvi progon kršćana započeo je 23. veljače 303. godine, a slijedila su ga još tri. Međutim, njegova borba protiv kršćana nije obuhvaćala samo progone, već su se i rušile crkve, palile svete knjige, vršila javna žrtvovanja, a promovirali spisi najčuvenijih nekršćanskih pisaca filozofa i govornika toga vremena.²⁶

Dioklecijan je provodio brojne reforme koje su služile zaštiti granica i stabilnosti države.²⁷ Reorganizirao je centralnu upravu s posebnim odsjecima nalik ministarstvima, što je zahtijevalo reorganizaciju provincijalne uprave. Tako je pedesetak postojećih provincija podijelio na 100 provincija i zajedno s prefekturama ujedinio ih u dijeceze kojih je bilo 12 s carskim namjesnikom iz viteškog staleža na čelu, titule *vicarius*.²⁸ Gradovi sa svojom tradicionalnom samoupravom bili su najmanje upravne jedinice. Senatori su izgubili ulogu u državnoj i provincijalnoj upravi čime je gotovo nestalo podjele na viteški i senatorski stalež. Zatim, odvojene su civilna i vojna uprava, osim u onim zonama gdje su prijetile neprekidne opasnosti. Broj vojnika znatno je povećan, na oko 500 000, no niti to nije bilo dovoljno za obranu pojedinih područja u kojim se stoga povećao broj angažiranih barbarskih plaćenika.²⁹

Uslijed inflacija i neprekinutog kvarenja kvalitete novca, Dioklecijan je 294. odlučio provesti reformu financija i poreznog sistema uslijed koje od 297. godine više nije oporezivao samo tlo nego i ljude.³⁰

Godine 297. Dioklecijan je bio primoran na vojnu intervenciju u Egiptu. Lucije Domicije Domicijan pokušao je uzurpirati rimsku vlast stavivši pod kontrolu veći dio Egipta, na što se

²² Cambi, Nenad. Posveta prostilnog hrama u Dioklecijanovoj palači. *Izvorni znanstveni članak*. Filozofski fakultet u Zadru, 1999.

²³ Bulić; Cambi; Babić, 2005. 155

²⁴ Ibid

²⁵ Ibid

²⁶ Bulić; Cambi; Babić, 2005. 155-156

²⁷ Bulić; Cambi; Babić, 2005. 156

²⁸ Ibid

²⁹ Ibid

³⁰ Bulić; Cambi; Babić 2005. 156-157

Dioklecijan odlučio osobno uputiti u pobunjeničko područje i ugasiti Domicijanov bunt. Pobuna je ugušena u ožujku 298. kada se posljednje predala Aleksandrija³¹ nakon osmomjesečne opsade u kojoj je, uslijed krvoločnih napada i prekida dotoka voda, poginulo tisuće ljude. Jedna od posljedica bilo je i uništenje Busirisa i Kopta.³² Uputio se potom južno u Elefantinu i ispregovarao reviziranu granicu s Nobatejom.³³ Preuredio je i administrativno uređenje Egipta podijelivši ga na provincije, a službeni naziv egipatskog prefekta promijenio je iz *praefectus Aegypti* u *praefectus Alexandriae et Aegypti*.³⁴ Poseban trag ostavila je porezna reforma u kojoj su određene različite skale poreza. Prema ovoj reformi, na osnovi prinosa zemlje svake se godine određuju porezi u adekvatnoj visini.

Dioklecijanov trag u Egiptu premašio je političke, vojne i administrativne odluke. Ostavio je i upečatljiv trag na tri ključna egipatska svetišta: aleksandrijski Serapej, Amonov hram u Luksoru i Izidin hram na otočiću File.

U njegovo doba rimski carski kult značajno je ojačao u Egiptu, a jedan od najvažnijih lokaliteta bio je Amonov hram u Luksoru.³⁵ Njega je podigao Amenofis III., dorađivali su ga Tutankamon i Horemheb, s dodacima Ramzesa II. te kasnijim dorađivanjima Ptolemejevića i rimskih careva.³⁶ On je jedinstveni primjerak spajanja egipatske arhitekture i rimskog stila unutarnjeg uređenja u kojem su faraonski motivi zamijenjeni rimskim freskama s ciljem prenošenja egipatskog koncepta divinizacije vladara na rimskog cara, odnosno asimilacije „egipatskog“ u „rimski svijet“. Na ovakvo uređenje presudan je utjecaj imao upravo Dioklecijanov dolazak u Egipat, međutim cilj je bio jačanje rimskog utjecaja kroz Dioklecijana, a ne cara kao divinizirane osobe.³⁷ Također, Dioklecijan je prilikom remodelacije ovog prostora zazidao ulaz u svetište Aleksandra Velikog koji je bio prikazan kako u faraonskoj odjeći prima dvije krune Gornjeg i Donjeg Egipta. Umjesto toga, podigao je svoju kapelicu *sacellum* gdje je prikazan u

³¹ Riggs, Christina (ur.). *The Oxford handbook of Roman Egypt*. Oxford: Oxford University Press, 2012. 34

³² Gibbon, 2001. 387

³³ Barret, 2008. 234

³⁴ Jordens, Andrea. Government, Taxation and Law, u: Riggs, Christina (ur.). *The Oxford handbook of Roman Egypt*. Oxford: Oxford University Press, 2012. 101

³⁵ Schofield-Newton; Jack Henry. „Imperial cult into Imperial System? Viewing a theory of empire through the imperial cult in Egypt.“ Doktorska disertacija, Durham University, 2016. 19

³⁶ Belamarić, Joško. „Dioklecijanova palača: Razmatranja o okolnostima utemeljenja i izvornoj funkciji.“ *Doktorska disertacija*, mentor: Igor Fisković. Zagreb, 2009. 56

³⁷ Schofield-Newton; Jack Henry, 2016. 30

festivalu Opet, poistovjećen s kraljevskim Ka.³⁸ Privlači pozornost činjenica kako je prikazan na fresci sa suvladarima i svojom svitom upravo u kapeli u kojoj su se nekoć častili faraoni.³⁹

Luksor je kastrificiran 301. godine. Recinkt Amonova hrama, simbolično opisane veličine kao deset gotičkih katedrala, pretvoren je u vojni logor s elementima Palacija (*palatium*) pri čemu je pilon Ramzesa II. služio kao glavni ulaz. Dio unutrašnjosti pretvoren je u rimsko svetište (*sacellum*) legionarskih *insignia*, svetište za *genius castrorum* i za žrtvovanje samom caru. S obzirom da je Amon egipatski ekvivalent Jupitra, ne čudi da je Dioklecijan ondje smjestio hram carskog kulta. Osim što je Luksor pretvoren u vojni logor s elementima Palače, na splitsku rezidenciju podsjećaju i dvije široke ukrižene ulice poput karda i dekumana.⁴⁰ Sličnosti sa Palačom vidljive su i na kastru Dionizijada, koja ima četvrtaste kule na uglovima, a duž unutrašnjih perimetralnih zidova nalazi se niz „taberni“ jednakih dimenzija kao u Splitu.⁴¹ Ovakve sličnosti navode na mišljenje da je car ideju za izgled Palače dobio upravo u Egiptu.

Što se tiče ostalih preinaka u Egiptu, Dioklecijan je na sjevernom djelu otočića File napravio monumentalna vrata poput slavoluka, u okviru velikoga Izidinog svetišta. Radi se o glasovitom hodočasničkom mjestu tijekom rimskog razdoblja sve do Justinijanova doba, kad je Izidin hram konvertiran u crkvu. Vrata koja je Dioklecijan izgradio bila su okrenuta prema Augustovom hramu.⁴² Time je potvrdio važnost ovog religijskog središta kao jednog od centara širenja rimskog carskog kulta.⁴³

Također, podigao je žrtvenike kod prvih vodopada Nila, a u Aleksandriji je do danas sačuvan njegov spomen-stup pred Serapisovim hramom.⁴⁴

S obzirom na zbivanja u Egiptu, rat s Perzijom 297. godine prepustio je Galeriju koji je uspješno pobijedio Narza te je od tada do doba Konstantina I. istočna granica carstva rijeka Tigris.⁴⁵

Od 299. imao je sjedište u Antiohiju odakle je 301. godine proveo najznačajniju gospodarsku reformu izdajući edikt o cijenama. Prema njemu, za prekršitelje je bila predviđena smrtna kazna, maksimizirane su visine radničkih nadnica te su utvrđene najviše cijene za oko 1400 proizvoda i nadnica. Međutim, carevi zakonodavci nisu se vodili tržišnim zakonima te je na tržištu došlo

³⁸ Schofield-Newton; Jack Henry, 2016. 19

³⁹ Babić, Ivo. Aurelija Priska kao Izida. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, Vol. 111 No. 1, 2018. 237

⁴⁰ Belamarić, 2009. 64-66

⁴¹ Belamarić, 2009. 66

⁴² Belamarić, 2009. 56

⁴³ Schofield-Newton, Jack Henry, 2016. 29

⁴⁴ Babić, 2018. 237

⁴⁵ Gibbon 2001, 388

do pomanjkanja robe.⁴⁶ Zimu 301./302. proveo je u Aleksandriji, pritom uspostavivši besplatnu distribuciju žita. Krajem 302. vratio se u Nikomediju.⁴⁷

Dioklecijan je s prijestolja abdicirao 01.05.305. godine⁴⁸ te se umirovio u Palači u Splitu. Pretpostavlja se kako ova lokacija nije odabrana isključio iz razloga što se radi o neposrednoj blizini Salone, u kojoj je najvjerojatnije rođen.⁴⁹ Dalmacija se pokazala i kao idealno geografsko rješenje jer se nalazi na gotovo jednakoj udaljenosti od carskih rezidencija tetrarha u Trieru, Milanu, Sirmiju i Nikomediji, s relativnom blizinom Rima.⁵⁰

Postoji više kontradiktornih izvora o danu i godini Dioklecijanove smrti, no najvjerojatnije je kako je umro 316. godine, s obzirom da je u jednom zakonu iz 315. godine zvan *Divus Diocletianus* prema čemu je tada još bio na životu.⁵¹

Umro je u svojoj Palači u Splitu,⁵² a vjeruje se kako je pokopan u Mauzoleju u današnjoj katedrali sv. Dujma.⁵³ Izvori o uzroku smrti razlikuju se ovisno o naklonjenosti pisca caru. Laktancije (*De mortibus persecutorum*, XLII, V-VI) piše da je umro od gladi i žalosti,⁵⁴ nakon dugotrajne bolesti i od tjelesne slabosti⁵⁵, dok postoje i navodi da je počinio samoubojstvo.⁵⁶ Prema splitskoj narodnoj predaji zabilježenoj tek početkom 20.st. Dioklecijan je umro nasilnom smrću. U splitskoj okolici tvrde kako se ubio sam, dok u gradu Splitu i predgrađima vjeruju da se strmoglavio sa zidina svoje Palače u more.⁵⁷ Prema pisanju Amijana Marcelina (*Res Gestae*, XVI, VII, 3) koji navodi da je s njegovog sarkofaga ukraden pokrov, može se zaključiti da je umro i pokopan u Palači.⁵⁸

Poznato je kako je oženio Aureliju Prisku prije nego što je postao carem, a o njoj se zna tek da mu je rodila jedino dijete, kćer Valeriju.⁵⁹

⁴⁶ Bulić; Cambi; Babić, 2005. 156-157

⁴⁷ Barret, 2008. 234

⁴⁸ Belamarić, 2009. 11

⁴⁹ Bulić; Cambi; Babić, 2005. 164

⁵⁰ Ibid

⁵¹ Bulić; Cambi; Babić, 2005. 68-69

⁵² Bulić; Cambi; Babić, 2005. 34-37

⁵³ Bulić; Cambi; Babić, 2005. 38

⁵⁴ Laktancije, 2005. 107

⁵⁵ Bulić; Cambi; Babić, 2005. 60

⁵⁶ Ibid

⁵⁷ Bulić; Cambi; Babić, 2005. 61

⁵⁸ Belamarić, 2019. 413-414

⁵⁹ Barret, 2008. 228

Dioklecijanova postignuća nadživjela su ga za više stoljeća. Njegovu vladavinu suvremenici su ocjenjivali kroz prizmu vjerskog stajališta. Kršćanski pisci o njegovoj vlasti sudili su isključivo kroz progone, dok su pogani imali vrlo pozitivan stav ističući Dioklecijanovu hrabrost, mudrost, velikodušnost i umijeće rješavanja brojnih sukoba diplomatskim putem. Njegov teško shvatljiv postupak povlačenja s trona ostavio je veliki dojam na suvremenike i neposredne potomke, dok su ga nešto kasniji pisci vrednovali u odnosu na Konstantina, u čemu je ponovno presudno bilo vjersko stajalište. No, ostalo je neprijeporno kako je svojim odlukama usporio propast carstva⁶⁰ zbog čega ga neki proglašavaju za prvog bizantskog cara,⁶¹ pravog Augustovog nasljednika.⁶²

⁶⁰ Bulić; Cambi; Babić, 2005. 157

⁶¹ Ibid

⁶² Gibbon 2001, 374

Palača

Oko 300. godine izgrađena je Palača cara Dioklecijana na području današnjeg Splita. Na poluotoku omeđenom brdom Marjanom, rijekama Jadrom i Žrnovnicom te planinama Kozjakom i Mosorom, s dalmatinskom prijestolnicom Salonom i Epetijem u blizini, izgrađena je ova utvrđena vila kao jedinstven spoj vojne i civilne arhitekture, univerzalnog i lokalnog u neusporedivom obliku.⁶³ Prema starim natpisima ondje je već postojalo lučko naselje *Aspalathos* ili *Spalato*, na što upućuju i pronalasci kamenih ploča datiranih u 2. ili 3. st.⁶⁴

Lako je moguće kako je Dioklecijan izgradio Palaču na već naseljenom području, s obzirom na to da mu nije bilo strano graditi monumentalna zdanja na već postojeću arhitekturu. Na to upućuje izgradnja Palače u Antiohiji napravljena na temeljima postavljenima od strane cara Galijena.⁶⁵ No, zašto je rezidenciju odlučio graditi baš na ovoj lokaciji? Osnovna premisa jest da je rezidencija izgrađena s namjenom pružanja posljednjeg utočišta caru koji se nakon umirovljenja odlučio vratiti u rodni kraj.⁶⁶ Osim sentimentalne vrijednosti, neosporni su i klimatski, geografski, topografski, ali i politički povoljni uvjeti s obzirom na to da se tako našao na razmeđu istočnog i zapadnog dijela Carstva te sredini istočne jadranske obale.⁶⁷

Početak gradnje Palače datira se između 293. i 295. godine ili u 298. godinu. Dakle, Palača se počela graditi neposredno nakon ustanovljenja tetrarhije i koncepta mogućnosti abdikacije dvojice augusta⁶⁸, ili u vrijeme careve prisutnosti u Egiptu. S obzirom na osjetnu prisutnost egipatske baštine u Palači, moguće je kako je car osobno slao artefakte prilikom vojne kampanje u Egiptu, što bi značilo da je izgradnja započela tek u jesen/zimu 298. godine.⁶⁹ Može se nagađati kako je car upravo tijekom boravka u Egiptu dobio inspiraciju za gradnju zdanja u kojem bi se mogao prikazivati i živjeti poput faraona te je ukrasiti zadivljujućim artefaktima kojima danas svjedočimo u Palači.

S obzirom na to da se pretpostavlja da je trebala biti dovršena do najvjerojatnije 305. godine, kasniji početak gradnje uzrokovao bi žurnost u izvedbi. A na to moglo bi ukazivati postojanje

⁶³ Belamarić, 2009. 9, 12

⁶⁴ Marasović, Tomislav: *Dioklecijanova palača: svjetska kulturna baština*. Split; Naklada Dominović-Bovina, 1994. 17-19

⁶⁵ Bulić, Frane; Karaman, Ljubo. *Palača cara Dioklecijana u Splitu*. Zagreb: Matica hrvatska, 1927.. 17

⁶⁶ Bulić; Karaman, 1927. 5

⁶⁷ Marasović, 1994. 17-19

⁶⁸ Marasović, 1994. 19

⁶⁹ Belamarić, 2009. 34

neskladnosti u izgradnji i nedovršenih detalja u uređenju, što može ići u prilog teoriji o početku radova tek 298. godine.⁷⁰

Nije poznato tko su bili graditelji, no nagađa se kako je riječ o Grcima. Na njih upućuje nekolicina uklesanih grčkih slova i dva imena (*Zotikos* i *Filotas*) unutar Palače⁷¹ te odabir lokaliteta. Naime, Bulić tvrdi kako bi zapadni graditelji za lokalitet zasigurno odabrali brdo Marjan ili brežuljak *Grippi*, dok bi samo grčki graditelji odabrali uvalu među njima.⁷²

Ovaj utvrđeni dvorac s raskošnim carevim stanom i kulturnim građevinama izgrađen je ponajviše od bračkog kamena, s iznimkom sjevernih vrata čiji materijal dolazi iz tragurijskog kamenoloma.⁷³

Upravo je sjeverna strana Palače najbolje očuvana i gotovo se u svoj svojoj punini može vidjeti od jedne do druge ugaone kule.⁷⁴ Međutim, očito je kako je tijekom 1700 godina postojanja pretrpjela razne preinake, među kojima valja istaknuti rušenje četiri kule u 17. st. za obranu grada od Turaka.⁷⁵ Sjeverna vrata, od 16. st. zvana Zlatna vrata, služila su kao glavni ulaz i ključ komunikacije sa Salonom. Razumljivo je, stoga, da su ovaj ulaz branile četiri kule, od kojih su danas ostali samo ostaci. Naslućuje se kako se nad vratima izvorno nalazilo pet likova: tetrarsi s Jupiterom u sredini.⁷⁶ Istočni zid također se može vidjeti u punoj dužini, a od izvornog izgleda razlikuje se u nedostatku dvije kule te dijela zida u južnoj četvrtini.⁷⁷ Vrata istočnog zida, od 16. st. zvana Srebrna vrata, zazidana su u 15. st., i otvorena tek nakon prijetnji Turaka 1764. godine.⁷⁸

Sjeverozapadna i jugoistočna kula jedine su uređene kule Palače čiji je izvorni izgled i danas vidljiv.⁷⁹ Sjeveroistočna kula izvorno se posve podudarala s izgledom sjeverozapadne kule,⁸⁰ dok je jugozapadna srušena u 16. st.⁸¹

⁷⁰ Belamarić, 2009. 34

⁷¹ Marasović, 1994. 19

⁷² Bulić; Karaman, 1927. 9

⁷³ Bulić; Karaman, 1927. 18

⁷⁴ Marasović, 1994. 58

⁷⁵ Fisković, Cvito. *Prilog proučavanju Dioklecijanove palače u Splitu*, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 279, Zagreb 1950. 11

⁷⁶ Marasović, 1994. 59-60

⁷⁷ Marasović, 1994. 63

⁷⁸ Fisković, 1950. 16-17

⁷⁹ Marasović, 1994. 60

⁸⁰ Marasović, 1994. 63

⁸¹ Fisković, 1950. 14

Zapadni zid danas je najmanje vidljiv uslijed širenja grada iz prostora Palače i gradnje kuća prislonjenih uz njega. Zna se, ipak, da je u izvornom stanju bio istovjetan istočnom tako da je raščlanjen kulama sa središnjim vratima u sredini, koja nazivamo Željeznim.⁸² Ova vrata od srednjeg vijeka služila su kao unutrašnja veza starog i novog grada, oblikovanog izvan Palače. Posebnost je gotovo u cjelini sačuvano unutrašnje obrambeno dvorište *propugnakul* s unutrašnjim vratima.⁸³

Od preostala tri pročelja znatno se razlikuje južni zid koji nije bio raščlanjen kulama te je bio raskošnije arhitektonske kompozicije.⁸⁴ Upravo se na ovoj strani smjestio carev stan, najznačajniji dio Palače po svojoj funkciji pružanja doma umirovljenom caru s obitelji i dvorjanima.

U atraktivnom pogledu na more i obližnje otoke car je uživao šetajući kriptoportikom kojim je imao pristup svim odajama od istočnog do zapadnog dijela svoje rezidencije. Stan se prostirao na dva kata, pri čemu je gornji posve promijenjen kroz povijest. Ipak, može ga se rekonstruirati prema vrlo dobro sačuvanom prizemnom prostoru, tzv. podrumima otkopavanima tek sredinom 20. st.⁸⁵

Prema rasporedu prostorija u podrumima znamo da je vestibul, smješten na sjevernoj strani, bio ulazna dvorana u stan. Zajedno s Peristilom i središnjom dvoranom tvorio je tzv. ceremonijalni središnji prostor carske rezidencije. Što se tiče samih podruma, važno je napomenuti da se izvorno radilo o prizemnim dvoranama koje su sagrađene radi stvaranja pogodnijih uvjeta u izgradnji carskih prostorija u gornjem katu. Već u ranom srednjem vijeku počelo je njihovo zasipanje otpadnim i urušenim materijalom te su otkopani tek sredinom 20. st. U zapadnom dijelu pronađeni su ostaci turnjačice za proizvodnju vina i ulja korištenima još u ranom srednjem vijeku, prema čemu možemo naslutiti da se u njima, barem u tom periodu, odvijala i proizvodna djelatnost.⁸⁶

Na katu iznad nje bila je smještena velika dvorana koja je Dioklecijanu služila za obavljanje ponekih državnih poslova, što mu nije bilo strano činiti u godinama nakon umirovljenja. U blizini su bile smještene terme za širu upotrebu, dok se careva privatna kupaonica nalazila u istočnom prostoru, u blizini blagovaonice.⁸⁷ Carev stan tako je zauzimao veći dio južnog dijela

⁸² Marasović, 1994. 68

⁸³ Marasović, 1994. 69

⁸⁴ Marasović, 1994. 70

⁸⁵ Marasović, 1994. 73-75

⁸⁶ Marasović, 1994. 74

⁸⁷ Marasović, 1994. 75-100

Palače koji je kroz stoljeća pomno istražen i dokumentiran. S druge strane, o izvornoj funkciji sjevernog dijela znamo znatno manje. S obzirom da je južna strana bila u potpunosti namijenjena car i njegovoj sviti, nameće se mišljenje kako je u suprotnom dijelu bio prostor namijenjen vojsci, posluži i pomoćnicima. Na to upućuju trijemovi s izbama koji okružuju središnji dvorište i koji su karakteristični za vojarnu različitog karaktera.⁸⁸

Postoji i teorija prema kojoj je sjeverni dio bio prostor gineceja u kojem su žene tkale sukno za rimske vojnike, a sporno je tek je li on bio utemeljen za Dioklecijanova života⁸⁹ ili nakon njegove smrti tijekom 4. st.⁹⁰

Sjeverni i južni dijelovi Palače raspodijeljeni su raskršćem dvaju ulica, karda i dekumana. Potonji je bio glavna poprečna ulica koja se protezala od istočnih do zapadnih vrata i dijelila Palaču na prostorno dva jednaka dijela. Kardo je, pak, glavna uzdužna ulica⁹¹ na koju se nastavlja Peristil – otvoreni prostor uokviren stupovima pred ulazom u Dioklecijanov stan.⁹²

Prostor Peristila niže je razine od okolnog područja. Na sjevernoj strani nalazi se vestibul, na istoku mu je prislonjen Mauzolej, dok su na zapadu bili hramovi. S bočnih strana je uokviren stupovima i kamenim rešetkastim ogradama,⁹³ dok je na sjeveru velebni protiron u kojem se nalazi elementi rimske, grčke i orijentalne arhitekture.⁹⁴ Jedno je od najimpresivnijih ostvarenje kasnoantičke arhitekture, a posebno je značajan jer je gotovo u cijelosti očuvan! Istraživanja s kraja 1950-ih godina širom su otvorila vrata interpretaciji Peristila kao prostora za ceremonijalne svrhe. Naime, danski arhitekt Ejnar Dyggve zaključio je kako je ondje postojao reprezentativni podij na kojem se car pojavljivao ispod tipičnog sirijskog zabata u svrhe kulta, što uspoređuje s prikazom Teodozija na madridskom misoriju.⁹⁵ To bi značilo postojanje dvorskog ceremonijala u kojem je car upravo ondje u svečanim prilikama dobivao počasti podanika.⁹⁶ U tom ceremonijalu car se, okružen svitom i stražom, pojavljivao pred središnjim

⁸⁸ Cambi, Nenad. *Antika*. Naklada Ljevak: Zagreb, 2002. 80-81

⁸⁹ Belamarić, 2009. 86-116

⁹⁰ Bulić; Karaman, 1927. 173-175

⁹¹ Marasović, 1994. 116

⁹² Marasović, 1994. 102

⁹³ Marasović, 1994. 103

⁹⁴ Fisković, 1950. 55

⁹⁵ Dyggve, Ejnar. *O izvornom izgledu antičkog Peristila. Istraživanje i uređenje Dioklecijanove palače*, Urbanistički biro Split, sv. 4, 1962. 55-60

⁹⁶ Marasović, 1994. 103

lukom protirona. Lokalna publika bila je smještena na tri stepenice nižem prostoru današnjeg trga i ondje svjedočila čudesnom spektaklu izlaska careve božanske pojave.⁹⁷

Na teoriju o Peristilu kao središtu carskog kulta nadovezuje se tumačenje Palače kao *sacrum palatium*, rezidencije cara kojeg se smatralo živućim božanstvom.⁹⁸ Peristil je nesumnjivo imao poseban psihološki efekt, piše D. Srejšević koji Palaču tumaču kao „duhovno središte... podignuto s ciljem da bude mjesto apoteoze jednog cara.“⁹⁹ Na to se nadovezuju i izvori¹⁰⁰ koji spominju počasni stup na sredini Peristila, nalik onima ispred hrama carskog kulta u Luksoru. On je na vrhu imao maleni kip, moguće božice Kibebe, kojeg su kao poganski simbol smrskali kršćani.¹⁰¹ Spominjanje takvog stupa dodatno produbljuje promišljanja o štovanju cara unutar Palače, a teško je zamisliti ijedan drugi prostor pogodniji za održavanje ceremonije od Peristila, posebno uzevši u obzir okruženost s hramovima.

Iako je dugo prevladavalo mišljenje kako su u neposrednoj blizini Peristila postojala samo dva hrama, današnja katedrala i krstionica, stariji pisci učestalo spominju njih četiri. Nije jasna originalna funkcija gradnje baš četiri hrama, no moguće je kako se radi o simboličnom broju koji predstavlja tetrahiju.¹⁰² U restauratorskim radovima 1950-ih godina njihovo je postojanje i službeno dokazano pronalaskom temelja još dva hrama. Tako je utvrđeno postojanje osmerokutnog hrama na istoku, pravokutnog na zapadu, okruglog na jugu i šesterokutnog na sjeveru.¹⁰³ Potonji je otkriven prilikom adaptacije kavane *Luxor* i najvjerojatnije je posvećen Veneri. Ima podnicu istog oblika poput hrama kružnog tlocrta na jugu, za koji se vjeruje da je bio posvećen božici Kibeli. O tome piše Antonije Prokulijan, kancelar splitske općine 1567. godine.¹⁰⁴

Treći zapadni hram najbolje je očuvan. Poznat je i kao krstionica jer je u kasnoantičko doba prenamijenjen, a danas je uvriježeno mišljenje kako je podignut u čast štovanju Jupitra te se, usprkos neutvrđenosti kome je izvorno pripadao, radi lakšeg navođenja u ovom radu naziva Jupitrov hram. Ipak, stariji izvori navode više mogućnosti, a u manjini su oni koji tvrde da ga je Dioklecijan dao sagraditi kako bi u njemu štovao upravo svojeg „božanskog oca“. Toma

⁹⁷ Selem, Petar. *Stanje istraživanja sfinga carske palače u Splitu*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1970. 652-653

⁹⁸ Belamarić, 2009. 12

⁹⁹ Srejšević, Dragoslav. „Felix Romuliana: carska palata ili...?“, *Starinar* XXXVII (1987): 87-102.

¹⁰⁰ Prokulijan, Antonije. *Oratione al clarissimo m. Giovan Battista Calbo degnissimo rettor, et alla magnifica comunità di Spalato, detta da Antonio Proculiano cancelliere di essa comunità*. 1567

¹⁰¹ Belamarić, 2009. 47-48

¹⁰² Marasović, 1994. 106

¹⁰³ Ibid

¹⁰⁴ Marasović, 1994. 110-113

Arhiđakon tvrdi da je riječ o Eskulapovom hramu jer je Dioklecijan bio njegov veliki štovatelj¹⁰⁵, a i brojni kasniji pisci prihvatili su to tumačenje. No, moguće je i da je podignut u čast boga Jana¹⁰⁶, no spominje se i kako je hram mogao služiti štovanju samog cara kao božanstva, *Divus Diocletianus*.¹⁰⁷ Protivno načelima gradnje grčkih i rimskih hramova, orijentiran je od istoka prema zapadu. Time narušava simetriju čitavog zdanja, no razlog je izgradnja hrama nasuprot njemu, s orijentacijom od zapada prema istoku.¹⁰⁸

Riječ je, naravno, o današnjoj katedrali, koja će u ovom radu biti navedena kao Mauzolej. Radi se o sadržajno jednoj od najvažnijih građevina Palače, koja se ističe položajem, volumenom i velebnim osmerokutnim oblikom. Mauzolej je smješten unutar pravokutnog dvorišta ograđenog niskim zidom s vanjskim hodnikom omeđenim stupovima i pravokutnim ulaznim prostorom po sredini.¹⁰⁹ Da li je ondje uistinu bilo carevo posljednje počivalište, nikada nećemo sa sigurnošću znati. No, na to ukazuju tumačenja unutrašnjeg uređenja i navodi kroz povijest koji carev sarkofag smještaju unutar njegove rezidencije. U prilog tvrdnji da se uistinu radi o carevu Mauzoleju idu skulpture na vijencu u unutrašnjosti koje prikazuju scene lova karakteristične za zagrobni kult te glave tumačene kao portreti Dioklecijana i Priske. Prema ovoj teoriji, car je ondje sahranjen između 313-316. godine u najvjerojatnije porfirni sarkofag koji je ležao po sredini prostorije, a uklonili su ga kršćani u ranom srednjem vijeku.¹¹⁰ Ostaci sarkofaga danas se čuvaju u Arheološkom muzeju u Splitu gdje se od 2011. godine na njima vrše 3D istraživanja.¹¹¹ Svojevrsnu potvrdu da je car uistinu bio sahranjen u sarkofag upravo u Mauzoleju unutar Palače daje pomalo bizarna priča koju navodi Amijan Marcelin. On prenosi navod kako je 356. godine, u doba cara Konstancija II., stanovita žena prijavila svog supruga i skupinu urotnika za krađu purpurnog pokrova s careva sarkofaga u njegovu Mauzoleju.¹¹² Također, Konstantin 949. godine navodi „hram svetog Dujma, u kom leži sam sv. Dujam, gdje je ležao car Dioklecijan“ (DAI 29).¹¹³ Teorije o prvotnom smještaju sfingi ispred ove građevine

¹⁰⁵ Bulić; Karaman, 1927. 70

¹⁰⁶ Marasović, 1994. 110

¹⁰⁷ Babić, 2018. 217

¹⁰⁸ Bulić; Karaman, 1927. 70

¹⁰⁹ Marasović, 1994. 108

¹¹⁰ Buljević, Zrinka. Dioklecijanov porfirni sarkofag (?). *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, Vol. 44 No. 1, 2019, 429-441

¹¹¹ Buljević, 2019. 433-435

¹¹² Belamarić, Joško. Profanacija Dioklecijanova groba po Amijanu Marcelinu (XVI, VIII, 3-7). *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, Vol. 44 No. 1, 2019. 409-427. 413-414

¹¹³ Belamarić, 2009. 119

kao čuvarica posljednjeg careva počivališta, također idu u prilog teorijama da je riječ o Mauzoleju.

No, što je s njime bilo za careva života? Moguće je da je vršio funkciju hrama, a s obzirom na carevo preuzimanje uloge božanskog sina, vjeruje se kako je upravo ova veličanstvena građevina bila prvotno posvećena Jupiteru.¹¹⁴ U prilog tome ide i što je Mauzolej u nekim izvorima nazivan *templum Jovis*. Ipak, i taj naziv izaziva polemike pa tako nailazimo na tumačenja kako termin *Jovis* zapravo upućuje na Dioklecijana koji se nerijetko tako nazivao. Prema tome, ne bi bila riječ o Jupiterovu hramu, već samo o Mauzoleju.¹¹⁵ U prilog tezi da je car ovdje bio pokopan ide činjenica da su i njegovi suvladari pokapani usred svojih Palača: Galerije u Solunu, Maksimijan u Milanu, a vjerojatno i Konstancije te njegov sin Konstantin kasnije u Konstantinopolu.¹¹⁶ Suprotnom ovome, Ivo Babić smatra kako se nikako ne radi o Mauzoleju: „Čini se neuvjerljivim da bi car dao sagraditi svoju grobnicu unutar relativno tijesnog prostora u Palači. Uostalom, ni tetrarsi, Dioklecijanovi suvladari, njegovi suvremenici i nasljednici, nisu se pokapali ni unutar gradova ni unutar svojih palača.“¹¹⁷ Prema toj teoriji, ova osmerokutna građevina smještena istočno od Peristila bila bi samo hram. I to, kao što je već spomenuto, najvjerojatnije Jupiterov. Ipak, nedavno se pojavila i teorija da hram bio posvećen Izidi.¹¹⁸ Babić ovom tezom širom otvara vrata tumačenju cijele Palače, ili barem Peristila s okolnim građevinama, kao mjesta u kojem se vjerno štovalo egipatske bogove, pod budnom paskom „posljednjeg faraona“¹¹⁹ Dioklecijana. Ipak, za to ne postoje nikakvi dokazi.

Carevom smrću Palača je postala carskim dobrom. Tijekom idućih desetljeća u sjevernom dijelu Palače uspostavljen je *gynaecium*, tkalačka radionica u kojoj su žene tkale sukno za odore rimskih vojnika.¹²⁰

Južni dio i dalje je ostao u službi stanovanja članova carske obitelji, a od 5. st. i utočište protjeranih rimskih velikaša i pribježište detroniziranih careva. Posebno se ističe stanovanje Julija Nepota, jednog od posljednjih careva Zapadnog Rimskog Carstva koji je u Palači i pogubljen 480. godine.¹²¹ Dolaskom barbara tijekom 6. i 7. st. postala je dom sve većem broju stanovnika, no Konstantin Porfirogenet daje naslutiti kako je u to doba pretrpjela i znatnija

¹¹⁴ Marasović, 1994. 108

¹¹⁵ Bulić; Karaman, 1927. 65

¹¹⁶ Belamarić, 2009. 62

¹¹⁷ Babić, 2018. 218

¹¹⁸ Ibid

¹¹⁹ Joško Belamarić Dioklecijana naziva „posljednjim faraonom“ (Belamarić, 2016. 51)

¹²⁰ Bulić; Karaman, 1927. 173-175

¹²¹ Bulić; Karaman, 1927. 176.

oštećenja. Naime, bizantski car u 10. st. tvrdi kako se „od Palače vide samo ostatci, svjedoci stare veličine“, iako nije najjasnije gdje i na koji točno način.¹²² U 8. stoljeću u Palaču ulazi solinsko stanovništvo koje je nakon pada metropole 615. godine provelo stotinjak godina u izgnanstvu na Braču i Šolti. Bogatiji pripadnici su zauzeli careve prostoriji, dok je siromašnije stanovništvo naselilo podrume i kule. U to doba u okolici Palače već postoji hrvatsko stanovništvo koje kroz iduća stoljeća razvija suradnju s rimskih stanovništvom useljenim u bivšu carevu rezidenciju. Uslijed ove asimilacije i postupnog značajnog rasta stanovništva, 9. st. uzima se kao stoljeće osnutka grada Splita.¹²³ Time dolazi do gotovo jedinstvene pojave preobrazbe careve vile u grad koji je nastavio rasti i u idućih 1700 godina!¹²⁴

¹²² Ibid

¹²³ Bulić; Karaman, 1927. 176-181

¹²⁴ Bulić; Karaman, 1927. 181

Egipatska baština u Palači

Kada uzmemo u obzir Dioklecijanovu povezanost s Egiptom, nimalo ne čudi što je Palaču dao urediti upravo u egipatskom duhu. To je postigao prijenosom najmanje 12 sfingi, uvozom stupova od egipatskog kamena, a možda i simbolima koji podsjećaju na egipatske, o kojima će u ovom poglavlju biti riječ.

Kao što je već ranije rečeno, Dioklecijan je u potpunosti oživio kult rimskog cara te je, čini se, uistinu bio očaran Egiptom i egipatskom religijom. Stoga se može zaključiti kako sfinge i stupovi uvezeni iz Egipta vrlo vjerojatno nisu bili ratni plijen niti puki dekor, već da su uvezene i sa simboličnom svrhom. Kao što je rečeno u uvodu, najznačajnije su bile sfinge koje su simbolizirale carevu božansku moć, nalik faraonskoj. U svrhu veličanja cara glavnu ulogu imao je Peristil, okružen hramovima, protironom, stupovima i sfingama, koje su oko njega mogle biti posložene u aleju, a kasnije biti primarne čuvarice careva posljednjeg počivališta. Također, moguće je i da su one monumentalnije bile postavljene uz protiron kako bi veličale pojavu Dioklecijana prilikom ceremonijala. Prema pisanju Selema, bile bi „mirni i dostojanstveni čuvari careve obredne pojave“.¹²⁵ Time bi i protiron imao ulogu u duhu egipatske tradicije te bi se koristio poput prozora u egipatskim hramovima na kojima se ukazivao vladar – božanstvo.¹²⁶ Ipak, treba još jednom naglasiti kako ne postoje dokazi egipatskih kultova, ili samom Dioklecijanu, te se o tome može samo nagađati.

Osim sfingi, nesumnjivo je kako su pravi egipatski ugođaj stvarali i stupovi od egipatskog kamena. Kao što je već rečeno, nagađa se da su bili smješteni duž Palače, odnosno da su pratili glavne ulice. Na taj način, cijeli je prostor rezidencije bio povezan egipatskom tematikom.

Sfinga je biće s lavljim tijelom i ovnujskom, sokolovom, jastrebovom ili ljudskom glavom. Glave sfingi iz Palače, barem one sačuvane, imaju ljudsko lice. Simboliziraju kraljevsku moć i u Egiptu su bile prvenstveno čuvarice faraonskih grobnica te stajale ispred hramova ili u njima. S obzirom da je car sebi pripisivao božansko podrijetlo i moć, upravo prema uzoru na egipatske faraone, ne čudi kako je svoje posljednje počivalište želio obilježiti simbolima koju su nekoć pripadali moćnim faraonima.¹²⁷

¹²⁵ Selem, 1970. 653

¹²⁶ Babić, 2004. 726-727

¹²⁷ Tadinac, Ivana. Sfinge iz Dioklecijanove palače u Splitu. *Kulturna baština* 37 (2011), 372

Sfinga na Peristilu

Vjerojatno najpoznatiji egipatski spomenik u Splitu sfinga je na Peristilu koja svojim jedinstvenim karakteristikama i impozantnošću stoljećima budi interes koliko lokalnog stanovništva, toliko i putnika, arheologa i povjesničara.

Prvi ju je znanstveno registrirao Robert Adam 1764. godine koji je napravio njene prve crteže.¹²⁸

U Palaču je uvezena iz Egipta, tijekom gradnje. Pretpostavlja se kako je prvotno stajala pred pročeljem nekog hrama u Egiptu ili je bila dio jedne od aleja sfingi u Karnaku.¹²⁹

Materijal kojim je izrađena je amfibolični crni granit. Impozantnih je dimenzija; dužine 2.64 m, širine 0.65 m i visine 1 metar. Na prednjem dijelu tijela nalaze se dvije ispružene ljudske ruke u koje je smještena posuda za prinose žrtvovanja.¹³⁰ Simbolički je to prikaz kralja koji prinosi žrtvu nekom božanstvu¹³¹, a ne dio razbijenog stupa kao što se prvotno mislilo.¹³² Upravo je posuda za žrtvovanja jedna od njenih glavnih specifičnosti, s obzirom na to da su sfinge s ovim predmetom vrlo rijetke, na što je ukazao Gustave Jecquier.¹³³ U svojoj analizi istaknuo je kako je ovo najveći primjerak takozvanog *porte-vase* tipa, kao i jedini primjerak sfinge ovog tipa koja u svom podnožju nosi friz s kartušama.¹³⁴ Sfinge tog tipa inače su manjih dimenzija i locirane unutar hramova.¹³⁵

Njeno grandiozno tijelo vitko je i precizno obrađeno. S desne strane uokviruje je svinut rep. Obilježena je nizom brazdi i oštećenja. Gornji dio glave raspuknut i ponovno je slijepljen nekom konzervatorsko-restauratorskom intervencijom.¹³⁶ Najvidljivije je ono po sredini tijela koje je gotovo dijeli na pola, a vidljiva su oštećenja i na području glave te ureusu.¹³⁷ Prema splitskoj tradiciji, oštećenja su nastala padom kamenja s gornjih katova zvonika u koje je više puta udarao grom, dok je druga teza vjerojatno nešto bliža istina. Prema njoj su kršćani oštetili ovu sfingu u trenucima uništavanja egipatske kulturne ostavštine.¹³⁸ Valja napomenuti kako

¹²⁸ Selem, 1970. 639

¹²⁹ Belamarić, 2009. 22

¹³⁰ Ibid

¹³¹ Ibid

¹³² Frane Bulić, L. Jelić, S. Rutar: *Vodja po Spljetu i Solinu*. Zadar, 1894. 86.

¹³³ Jecquier, Gustave. La sfinge nel Peristilio del Palazzo di Diocleziano a Spalato, *Bullettino di archeologia e storia dalmata*. 1910, 175-179

¹³⁴ Jecquier, 1910. 175-179

¹³⁵ Belamarić, 2009. 22

¹³⁶ Tadinac, 2011. 374

¹³⁷ Selem, Petar. *Izidin trag*. Split: Književni krug, 1997. 98

¹³⁸ Belamarić, 2009. 22

sfinga i u današnje vrijeme trpi brojna oštećenja. Površina kamena izložena je eroziji te atmosferilijama (kiša, vjetar), ptičjem izmetu i biološkom obraštaju. Uz to, nije zanemarivo kako se nalazi u zoni u kojoj na nju prolaznici, prije svega brojni turisti, imaju destruktivno djelovanje. Također, kamen je najvjerojatnije kontaminiran topivim solima uslijed blizine mora.¹³⁹

Jedna od znamenitosti ove sfinge je friz na podnožju na kojem se nalazi zemljovidni popis, dok je na podnožju prikaz vezanih zarobljenika iz pokorenih naroda. Nažalost, vidljiva je tek trećina njihovih naziva. U članku iz 1910. Jecquier je uspio pročitati dio hijeroglifa.¹⁴⁰ O procesu prevođenja pisao je kako je iznova studirao sfingu prema otiscima u bugačici i otiscima u gipsu koje mu je priredio Bulić. Ovi otisci, nažalost, još nisu pronađeni i ne zna se jesu li uopće sačuvani. No, zna se kako je Bulić 1908. godine izradio otiske hijeroglifa u sadri. Njihove fotografije poslao je diljem svijeta uvaženim egiptolozima. Njima su se bavili William Cecil u Londonu, profesor na berlinskom sveučilištu i direktor tamošnjeg egipatskog muzeja A. Hermann, profesor na minhenskom sveučilištu Baron Bissing, T. Hauptmann iz Bielefelda te direktor Muzeja egipatskih spomenika u Kairu.

Lady William Cecil prva je učinila značajan posao dešifriranja kartuša na frizu sfinge. U tome je uspjela uz pomoć slavnog egiptologa prof. Wallis Budgea, ravnatelja egiptološke zbirke u British Museumu i kolege sa sveučilišta na Oxfordu.¹⁴¹

Kada je riječ o prijevodima domaćih autora, značajan doprinos dali su Frane Bulić i Petar Selem.

Bulić je plintu opisao kao „predstavu bradatih i nebradatih vojnika, vezanih užetom oko vrata, vođenih u ropstvo“. Napomenuo je kako svaki vojnik drži štit na kojem su hijeroglifima urezana imena gradova Palestine. Istaknuo je nekoliko imena tih gradova uz pripadajući opis: „Anaharat, vjerojatno *Anahereth* od koljena Jisakar, u dolini Jizreel (Jošua Knj. XIX. 19); *Aper*, bez sumnje jedan od dva grada, koji su nosili ime Oprah, jedan u teritoriju Benjamina, a drugi u teritoriju Manasse; *Khashabou*, po svoj prilici Kišjon, glavni grad Amoreja; *Asheshkhen* tj. *Shalzatsim*, grad koljena Jisakar (Jošua Knj. XIX. 22), *Ronama*, valjda Nimran ili Beth-Nimru kod Mrtvog mora (Jošua Knj. XIII. 27); *Irza*, sada grad Jazer u dolini Gaza (Jošua Knj. XIII.

¹³⁹ Tadinac, 2011. 372. (Opis zatečenog stanja nalazi se u Izvještaju HRZ-a, Restauratorski odjel Split, *Sfinga na peristilu Dioklecijanove palače u Splitu*, Elaborat zatečenog stanja i prijedlog konzervatorsko-restauratorskog zahvata. Izvještaj su sastavile Ivana Hodak, Vinka Marinković i Ivana Petković u prosincu 2008.)

¹⁴⁰ Jecquier, 1910. 174

¹⁴¹ Belamarić, 2016. 23

29, XXI. 37.), grad preko Mrtvog mora; *Ipou*, *Ioppe*, danas Jaffa; *Astertou*, vjerojatno *Ashterot-Karmaim* ili *Ashatarot*, grad u kraljevini Basan (Deutoron Knj. I, 4; Jošua Knj. IX. 10, XII. 4) itd.“¹⁴²

Petar Selem je u prevođenju kartuša imao znatno teži posao jer su do kraja 20. st. one postale gotovo posve nečitljive. No, ponudio je svoje tumačenje znaka *semna-tau*i koji se nalazi na prsima i protumačio ga kao jedinstveni dah faraonske države. Protumačio je simboliku kartuša kao prikaz pokoravanja cijelog svijeta čime je ispunjen bitan simbolički naum. Napomenuo je i kako su vladarski kartuši bili zapisani na posudi, ali je očuvan samo njihov donji dio te je očito kako su oni još u Egiptu bili otučeni.¹⁴³

Pokoreni narodi prikazani su u dvije povorke s 41 imenom. Povorke su nasuprotno usmjerene, prema prednjoj strani spomenika. Svaki vojnik drži štiti s imenima gradova Palestine i Nubije urezanim hijeroglifima.¹⁴⁴ Ukupno je pročitana tek trećina natpisa, a i u njihovom čitanju postoji dosta problematičnih mjesta uslijed oštećenja koja su nastala od atmosferilija i mehaničkim putem. U posljednjih pola stoljeća oštećenja se znatno povećala, pa su kartuše postale gotovo nečitljive, posebno one na desnoj strani. Zbog toga neki od stručnjaka zagovaraju preseljenje sfinge u muzej i postavljanje replike na isto mjesto.¹⁴⁵

Na lijevoj strani uočljivi su bradati Azijati koji predstavljaju pokorene narode i zemlje Sjevera, a na desnoj su Afrikanci kao simbol pokorenih zemalja Juga.¹⁴⁶ Jedanaest imena naroda s lijeve strane istovjetno je skupini imena s velikog popisa Tutmozisa III. u hramu u Karnaku. Razlika je samo u tome što su na ovom popisu njihova imena poredana drugačijim redoslijedom. Na njima se navode mjesta i narodi od kojih se dio nalazi istočno od Jordana, na području Genezaretskog jezera i Mrtvog mora, a druga na području srednje Palestine i na zemlji Filistejaca. Vrijedi istaknuti kako se na popisu nalazi zemlja Astertu prednjoazijske inačice božice Ištar, koja za Ramesida dolazi u Egipat.¹⁴⁷

Od prve 33 kartuše s desne strane, Jecquier je pročitao samo tri.¹⁴⁸ Ovaj niz još je slabije očuvan, a prva trećina vjerojatno se odnosi na područje Punta s roga Afrike te nekoliko okolnih područja. Na posljednjoj kartuši ponovno su prikazani Afrikanci uz koje se nalaze nazivi

¹⁴² Bulić; Karaman, 1927. 81-82

¹⁴³ Selem, 1997. 100

¹⁴⁴ Ibid

¹⁴⁵ Belamarić, 2016. 22

¹⁴⁶ Selem, 1997. 98

¹⁴⁷ Selem, 1997. 98

¹⁴⁸ Jecquier, 1910. 175-179

palestinskih mjesta.¹⁴⁹ Čini se da je njihovo nizanje jednostavno nastavljeno s lijeve strane na kojoj više nije bilo mjesto te su njima u korist maknuta pojedina osvajanja južnih naroda koja, očito, smatrana manje bitnima. U ovom slučaju, svi nazivi slijede listu osvajanja Tutmozisa III. iz Karnaka.¹⁵⁰ Vrijedi napomenuti kako su svi ovi nalazi danas gotovo nečitljivi.

Znak pluća (eg. *sema-taui*), koji se nalazi na prednjoj strani između nizova, simbolizira disanje faraonske države koja objedinjuje Gornji i Donji Egipat.¹⁵¹ Sadrži i motive biljke koji simboliziraju ova dva područja. Simbol Gornjeg Egipta je stilizirani plavi lokvanj, a simbol Donjeg Egipta je papirus. Nalaze su isprepletene oko znaka pluća.¹⁵²

Na posudi s prednje strane nalazila se kartuša s vladarskim natpisom, a sve upućuje na to da je u Egiptu bila uništena, čime je izgubljen najmjerodavniji dokaz o njenom podrijetlu. Stil kojim je napravljane upućuje na prvo razdoblje 18. dinastije, a popis imena prvenstveno ukazuje na Tutmozisa III., no postoji mogućnost da oni ukazuju i na Tutmozisa I. ili Hatšepsut.¹⁵³

Selem tvrdi kako je sfinga zacijelo nastala u doba 18. dinastije, no ističe i postojanje dvojbi oko pripadnosti određenim vladarima. Dvojbe nastaju zbog nedostatka dvije trećine teksta s friza te činjenica da su vladarske kartuše bile napisane na posudi, a očuvan je samo njihov donji dio. Pri tome je i očito kako su bili otučeni još u Egiptu. Na prvo razdoblje 18. dinastije upućuju stilske značajke, kao i analogija s popisom u Karnaku, no nemoguće je isključiti i da je nastala u doba Tutmozisa I. ili Hatšepsut. Selem zaključuje kako je važnije od dokaza kojem je vladaru pripadala sfinga, činjenica što se na njoj nalazi natpis da je poražena i Afrika i Azija, što je u egipatskom svijetu značilo da je na njoj zapisano kako je pokoren cijeli svijet.¹⁵⁴

Upravo je pitanje njenog prvotnog vlasnika jedan od najvećih misterija ove sfinge.

Prevladavajuća teorija jest da je ona nastala u doba i čast Tutmozisa III. Glavni dokaz je navedeni popis jedanaest imena koji se nalazi u faraonovu hramu u Karnaku. Također, znakovit je i bademast oblik očiju karakterističan za sfinge 18. dinastije.¹⁵⁵ Najveći zagovaratelj datacije sfinge u doba Tutmozisa III. je Jecquier.¹⁵⁶ Frane Bulić tvrdi da su natpisi na sfingi mješavina

¹⁴⁹ Ibid

¹⁵⁰ Belamarić, 2016. 23

¹⁵¹ Ibid

¹⁵² Belamarić, 2016. 23

¹⁵³ Selem, 1997. 100

¹⁵⁴ Selem, 1997. 100

¹⁵⁵ Belamarić, 2016. 28

¹⁵⁶ Jecquier, 1910. 175-179

ostavštine Tutmozisa III. i Ramzesa II., odnosno da je potonji ostavio nekoliko tragova na izvorno Tutmozisovoj sfingi, čime se priključuje razmišljanjima Jecquiera.¹⁵⁷

U skladu s učestalim običajem prisvajanja spomenika prethodnih vladara, za pretpostaviti je kako je sfingu uzurpirao vladar 19. dinastije, najvjerojatnije Ramzes II. Jecquier tvrdi kako na to upućuje stil u kojem je natpis uklesan na frizu koji odgovara 19. dinastiji.¹⁵⁸

S teom da je sfingu uzurpirao Ramzes II. suglasan je Grga Novak, koji je i glavni zagovaratelj teorije da je ona prvotno pripadala Tutmozisu I. Tvrdi kako je upravo potonji faraon bio prvotni osvajač gradova navedenih na listi. Glavna teza Novaka u pobijanju tvrdnje da sfinga ne pripada Tutmozisu III. jest činjenica da ondje izostaje navod velikih pobjeda u Aziji, pobjeda nad sinajskim, nubijskim i libijskim plemenima, odnosno slavna pobjeda u Megidu.¹⁵⁹ Iako je njegova teza smisljena, činjenica jest kako je samo trećina zapisa uspješno pročitana te postoji mogućnost da su se ovi uspjesi nalazili na preostale dvije trećine teksta.

Njegovu teoriju pobija Selem tvrdnjom da se pobjede vladara prenose i na nasljednike, ističući vojne trijumfe zapisane i u Karnaku, koje Novak smatra nebitnima.¹⁶⁰ Važno je napomenuti kako pobjeda u Egiptu simboličko i trajno značenje, zbog čega se veliki trijumfi prenose i na nasljednike kao vrsta njihova nasljeđa. To bi objasnilo zašto se pobjede Tutmozisa I. nalaze na sfingi Tutmozisa III. prikazane kao njegova osobna postignuća. Valja napomenuti i kako od 17 velikih pobjeda o kojima govore Anali u Karnaku, tek je njih šest ili sedam u kategoriji pravih trijumfa. Ostalo su tek posjeti već osvojenim područjima u vidu inspekcija. No, bitnije od samog popisa je simbolika koja je izražena kroz prikaze i Azijata i Afrikanaca što u sakralno-simboličkoj tradiciji znači da je ovaj faraon pokorio čitav svijet. U tom kontekstu, manje je bitno koji su pojedinačni primjeri korišteni za ilustraciju takve cjelovite pobjede.¹⁶¹

Iako sadrži prikaze faraonskih osvajanja, teško je procijeniti njenu pravu vrijednost u prvotnom okruženju s obzirom da je Tutmozis III., ako prihvatimo da pripada njegovom vremenu, sagradio preko 50 hramova te je ona mogla biti inventarom bilo kojeg od njih.¹⁶²

Sfinga s Peristila ostavila je traga i u lokalnoj splitskoj predaji. Lokalni humoristični list *Duje Balavac* 1921 godine piše kako su je pogrdno zvali *gorgona*, što bi se moglo prevesti kao

¹⁵⁷ Bulić; Karaman, 1927. 81

¹⁵⁸ Jecquier, 1910. 175-179

¹⁵⁹ Novak, Grga. Sfinge u Dioklecijanovoj palači. *Novo doba* 170, Split, 23.07.1932. 2

¹⁶⁰ Ibid

¹⁶¹ Ibid

¹⁶² Belamarić, 2016. 28

„krupna, jaka i debela žena“. Mladen Nikolanci, autor tog teksta, zaključuje kako je teško vjerovati da je ova riječ u svojstvu opće imenice (*ženetina*) prešla na peristilsku sfingu i da je proces mogao biti obratan, odnosno da se prvenstveno odnosio na sfingu. Također, ima veze i sa ženskom utvarom što upućuje na to da su se plašili sfinge.¹⁶³ Naime, gorgona je mješavina ptice s metalnim krilima kojoj iz glave, umjesto kose, rastu zmije otrovnice. Ako bih ih čovjek pogledao, skamenio bi se. Stoga ne čudi što je sfinga, izazivala strah u trepet među lokalnim stanovništvom koje je u njoj vidjelo *gorgonu*.¹⁶⁴ Ipak, sasvim je sigurno kako danas sfinga ne izaziva osjećaja straha, već istinsko divljenje svojoj velebnoj pojavi i mističnoj ljepoti.

Sfinga Amenofisa III.

Jedna od poznatijih splitskih sfingi svakako je i ona Amenofisa III. koja se čuva u Arheološkom muzeju u Splitu.

Dugačka je 1.51 m, na prsima široka 0.45 m, a visoka bez glave 0.44 m. Izrađena je od kamena drobnjaka ubranog oko Luksora ili Asuana, sa žilicama od ledećastog vapnenca sličnim mramoru.¹⁶⁵ Na leđima i glavi primjećuju se ostaci stilizirane grive, vide se tragovi naglavka, bradice i ogrlice, a tijelo joj je prelomljeno. Nedostaju joj glava i stražnji dio postolja.¹⁶⁶

Natpisi su u četvrtastom obliku i nalaze se na grudima, na pročelju te na obje bočne strane postolja.¹⁶⁷ Na grudima piše: 'Savršeni bog *Neb-Maat-Re*, obdaren životom, izabranik *Amona-Ra*, gospodar prijestolja, gospodar neba', dok je na pročelju natpis: '*Neb-Maat-Re, Imen-hotep-heka-was* kojeg obožavaju svi *rekhyt* i sva živa bića'. Na desnoj strani postolja zapisano je 'Potpuni bog koji ukazuje svoje lice, kao *Ptah* profinjena srca, kao gospodar Hermopolisa, velik po spomenicima', dok je na lijevoj strani natpis 'Potpuni bog, zlatno brdo, kada ga ljudi vide, srca su im radosna; prvotni, živuća slika što svojim zrakama grije Dvije zemlje, sin *Ra, Imen-hotep-heka*, gospodar svih zemalja, koji poput *Ra* dariva život, zdravlje, snagu.¹⁶⁸

Vladareva oba imena, *Men-nub-Re* i *Imen-hotep-heka-was*, jasno se vide na kartušama čime neupitno potvrđuju da je riječ o sfingi Amenofisa III. koji je vladao oko 1400. god. pr. Kr. Riječ je o jednom od posljednjih faraona 18. dinastije. Natpis na grudima sfinge opisuje ga štovatelja *Amona Ra* pa se smatra da je ona prvotno bila smještena u jedan od *Amonovih* hramova u Tebi,

¹⁶³ Nikolanci, Mladen. „Gorgona“, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 82 (1989): 185-186.

¹⁶⁴ <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=22713>, posjet 05.01.2022.

¹⁶⁵ Tadinac, 2011. 374

¹⁶⁶ Selem, 1997. 100

¹⁶⁷ Ibid

¹⁶⁸ Selem, 1997. 101

a postoji mogućnost i da je pripadala Amenofisovu hramu u Luksoru, gdje je bio hram carskog kulta u Dioklecijanovo doba.¹⁶⁹

Pronađena je u 1875. u dvorištu palače Cindro, prilikom kopanja temelja cisterne.¹⁷⁰ Na današnju lokaciju prebačena je iste godine kada ju je obitelj Cindro darovala Arheološkome muzeju i od tada se nalazi u starokršćanskoj zbirci pod inv. br. B 8.10.¹⁷¹

Unutar Palače izvorno je mogla biti smještena na dekumanu i, prema mišljenju Selema, biti par onoj koja je danas pred Jupitrovim hramom.¹⁷² Ipak, vrijedi napomenuti kako se također razlikuje u vrsti kamena i veličini, uslijed čega se budi sumnja u mogućnost da su one uistinu bile pandan jedna drugoj.

Postojala je i teorija da je njena odlomljena glava bila uklesana na pročelje kuće baštinika Nike Gotovca u staroj gradskoj jezgri, no ona je također odbačena jer je uzidana glava znatno manja i od drugačijeg materijala.¹⁷³

Sfinga ispred Jupitrova hrama

Sfinga koja se danas nalazi ispred Jupitrova hrama izrađena je od sjajnog crnog granita. Dugačka je 1.8 m, široka 0.57 m, a visoka 0.74 m. Pronađena je 1932. godine prilikom rušenja stare romaničke zgrade u Krešimirovoj ulici, nasuprot palači Cindro, u središtu Splita.¹⁷⁴ Prije nego što je izložena ispred hrama, nalazila se na zidu izgorjele Stare Biskupije, sjeveroistočno od kora katedrale.¹⁷⁵

Oštećene su joj prednje noge i postolje, a glava joj je izgubljena¹⁷⁶, najvjerojatnije namjernom mutilacijom u vrijeme srednjeg vijeka kada su kršćani uništavali „poganske idole“¹⁷⁷. Lijepo je modelirana tijela, a vjesovi klafta dobro su oblikovani i spuštaju se preko većeg dijela grudi. Nedostatak tragova na vjesovima klafta upućuju da nije imala inače karakterističnu faraonsku bradicu.¹⁷⁸

¹⁶⁹ Tadinac, 2011. 374

¹⁷⁰ Belamarić, 2009. 23

¹⁷¹ Tadinac, 2011. 374

¹⁷² Selem, 1970. 653

¹⁷³ Tadinac, 2011. 374-375

¹⁷⁴ Selem, 1997. 102

¹⁷⁵ Belamarić, 2016. 32

¹⁷⁶ Selem, 1997. 102

¹⁷⁷ Karaman, Ljubo. „Staroegipatska sfinga otkopana u Splitu“, *Jugoslavenski istorski časopis*, III 1-4 (Beograd 1937.): 615-616

¹⁷⁸ Selem, 1997. 102

Upravo to navelo je Grgu Novaka da predloži tezu kako ona potječe iz vremena kraljice Hatšepsut, no s obzirom da je i niz muških sfingi napravljen bez bradice, ta je teza ubrzo odbačena i od samog Novaka. Na ovu tezu kratko se osvrnuo Cvito Fisković izražavajući rezerve u vezi s atribuiranjem kraljici Hatšepsut.¹⁷⁹ Selem, pak, njeno podrijetlo smješta u ranije doba te tvrdi da postoji mogućnost da pripada 19. dinastiji, ali da je vjerojatno najtočnije smjestiti je u vrijeme oko 26. saiske dinastije.¹⁸⁰

Kao što je već spomenuto, nagađalo se kako je prvotno bila smještena na Peristilu. Prema toj teoriji, nalazila se ispred ulaza u Mauzolej sve do 13. st. kada je predvorje Mauzoleja porušeno i zamijenjeno zvonikom.¹⁸¹

Još jedna velika zagonetka koja prati sve sfinge je njihov prvotni smještaj unutar Palače, o kojem se danas može samo nagađati. Najvažnija teorija je da je sfinga s Peristila prvotno bila smještena pred ulazom u Mauzolej, pogleda usmjerenog prema zapadu. Što znači da se trenutno nalazi nešto dalje od originalne lokacije, smještena desno od ulaza u katedralu. Promijenjena je i orijentacija njena pogleda pa joj je lice sada okrenuto prema sjeveru,¹⁸² dok je ranije gledalo prema zapadu.¹⁸³ Nagađa se kako je, radi održavanja simetrije, ondje bila smještena u paru s nekom drugom sfingom, s kojom je predstavljala čuvarice careva posljednjeg počivališta.¹⁸⁴ Nagađalo se da je nasuprot njoj bila Amenofisova sfinga¹⁸⁵, međutim ta je teorija osporavana s obzirom da je potonja bijele boje i vidljivo manja čime bi vizualno bila narušena simetrija.¹⁸⁶ Postoji i teorija Cvite Fiskovića prema kojoj ih je vjerojatno bilo više, u čemu se slaže s Bulićem koji je napomenuo da ih je bilo dvije ili četiri.¹⁸⁷ Sfinge su pomaknute s prvobitnog položaja početkom 13. st. kada je na tom mjestu izgrađen zvonik katedrale.¹⁸⁸

¹⁷⁹ Selem, 1970. 643

¹⁸⁰ Ibid

¹⁸¹ Bulić; Karaman, 1927. 80-82

¹⁸² Tadinac, 2011. 372

¹⁸³ Bulić, Frane; Karaman, Ljubo. *Palača cara Dioklecijana u Splitu*. Zagreb: Matica hrvatska, 1927. 81

¹⁸⁴ Belamarić, 2016. 21

¹⁸⁵ Bulić; Karaman, 1927. 82

¹⁸⁶ Belamarić, 2009. 23

¹⁸⁷ Fisković, 1950. 24

¹⁸⁸ Tadinac, 2011. 372

Ulomci sfingi i faraonskih kipova

Veoma oštećena sfinga od crnog granita (Ulomak 1) dugačka je 1.1 m, a široka 0.33 m. Položena je na masivno postolje. Odlomljen joj je prednji dio, a obilježava je veliki lom koji se spušta dijagonalno od sredine leđa prema prednjoj strani. No, iz preostalog dijela spomenika vidi se, čak i usprkos velikim oštećenjima, da se radi o kvalitetnom radu egipatske umjetnosti faraonskog razdoblja.¹⁸⁹

Pronađena je 1948. godine, prilikom iskapanja uz sjeverni zid Palače te je bila smještena uz istočni zid Mauzoleja.¹⁹⁰ Danas se nalazi u Muzeju grada Splita, u zbirci kamenih spomenika.¹⁹¹

Mala sfinga od sivog granita (Ulomak 2) nađena je tijekom istraživačkih radova Buličeve poljane 1963. godine, na južnoj strani Mauzoleja, na gotovo istoj dubini na kojoj su pronađeni i rimski mozaici.¹⁹²

Dugačka je 0.79 m, široka 0.3 m, visoka 0.39 m. Pronađena je bez glave, a tijelo joj je prepolovljeno po sredini. Primjetni su ostaci lijepo izrađenog klafta, brazde modeliranih rebara i rep savijen uz lijevo bedro. I za ovu je sfingu primjetna visoka kvaliteta obrade u doba faraonskog Egipta. Trenutno se nalazi u podrumima Dioklecijanove palače.¹⁹³

Tijekom istraživanja provedenih na Sustipanu od 1958.-1962. godine pronađen je ulomak od crnog granita koji predstavlja ostatak šape sfinge. (Ulomak 3) Radi se o jednostavnoj obradi sa četiri prsta šape i uobičajenim plintom, dimenzija 0,16 visine, duljine 0,25 i širine 0,18 metara. Pronađen je u dubokoj sondi sjeveroistočno od apside postojeće crkvice među drugim građevnim materijalom te je moguće da je u Split i stigao u ovakvom obliku jer je na odlomljenoj strani još uvijek vidljiv dio žbuke koji ukazuje da je već bio negdje uzidan. Pohranjen je u Muzej hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu.¹⁹⁴

¹⁸⁹ Selem, 1997. 102

¹⁹⁰ Selem, 1997. 102-103

¹⁹¹ Tadinac, 2011. 378

¹⁹² Selem, 1997. 103

¹⁹³ Ibid

¹⁹⁴ Istraživanja su vodili T. Marasović u ime Urbanističkog biroa u Splitu i D. Vrsalović u ime Instituta za nacionalnu arheologiju JAZU u Splitu. Nalazi su pohranjeni u MHASu u Splitu. Tomislav Marasović, Dasen Vrsalović: Srednjovjekovna opatija na Sustipanu u Splitu - Arheološka istraživanja. VAHD LXV-LXVII, 1963-1965. 185,193-194., u Tadinac, 2011. 381

Ulomak sfinge od crvenkastog granita (Ulomak 4) nađen je u zapadnom brodu središnje dvorane podruma Palače, prilikom iskopavanja 1962/1963. godine. Dugačak je 0.55 m, širok 0.39 m i visok 0.3 m. Radi se ulomku prednjeg dijela tijela sfinge. Jedna je šapa potpuno otučena, a druga manje. Na ostacima prednjeg dijela tijela vidljive su stilizirane crte koje predstavljaju grivu.¹⁹⁵ Veličina prednjih nogu upućuje da se radilo o sfingi imponantnih dimenzija. S obzirom da je pronađena u blizini izvorne rimske razine, može se zaključiti da je bila uništena i odbačena još u ranom srednjem vijeku.¹⁹⁶ Danas je izložen u Podrumima.

Ulomak sfinge od sivo-crnog granita (Ulomak 5) pronađen je također pri iskopavanju 1962/1963. godine, u istočnom svjetliku podrumskih prostorija Palače. Visok je 0.3 m i širok 0.4 m. Ležao je pri dnu srednjovjekovnog nasipa. Radi se o grudnom dijelu s lijepo izrađenim klaftom.¹⁹⁷ Danas je izložen u Podrumima.

U istim istraživanjima pronađen je i mali ulomak sfinge od sivo-crnog granita (Ulomak 6). Riječ je o plosnatom ulomku te je teško utvrditi o kojem se dijelu tijela sfinge radi. Postoji i mogućnost da se radi o dijelu tijela prethodno navedene sfinge, no za to ne postoje neosporivi dokazi. Tadinac piše kako nije poznato gdje se danas nalazi.¹⁹⁸

Ulomak sfinge od sivkastog granita (Ulomak 7) nađen je prilikom iskapanja u podrumima Palače. Dugačak je 0.8 m, a širok oko 0.4 m. Pripadao je stražnjem dijelu životinje. Na se njemu razaznaju uobičajena stilizirana rebra i podvijen rep. Ulomak je znatno oštećen.¹⁹⁹ Pronađen je 1996. godine u srednjovjekovnom nasipu prostorije 18B unutar podruma Palače, a s obzirom na loše stanje ulomka, nagađa se kako bi mogao pripadati skulpturi konja od crnog granita.²⁰⁰ Izložen je u Podrumima.

Ulomak male sfinge od bijelog kamena (Ulomak 8) jedna je od onih kojima se, zbog nedostatka natpisa, ne može odrediti niti datacija, niti odakle je i kada dospjela u Arheološki muzej u Splitu. Sačuvan je samo stražnji dio, a iz preostalog sačuvanog dijela primjetno je da je riječ o prosječnom radu egipatske umjetnosti.²⁰¹

¹⁹⁵ Tadinac, 2011. 378

¹⁹⁶ Selem, 1997. 103

¹⁹⁷ Selem, 1997. 103.

¹⁹⁸ Ibid

¹⁹⁹ Selem, 1997. 105

²⁰⁰ Tadinac, 2011. 379

²⁰¹ Tadinac, *Kulturna baština 37 (2011)*, 375

Osim ulomaka tijela sfingi, pronađene su i dvije glave faraonskih kipova. Često spominjana je egipatska glava zazidana u kuću Gotovac u sjevernom dijelu Palače, točnije u Dominisovoj ulici (Ulomak 9). Izrađena je od crvenkastog granita, visine 0.25 m i širine 0.24 m.²⁰²

Lice je dobro očuvano, impresivno izrađenih velikih očiju koje naglašavaju lijepo oblikovane obrve. Ispod se nalazi malo spljošten široki nos, a zadivljujući dojam ostavljaju pune usnice, posebice blago ispupčena donja usna. Opisane crte lica karakteristične su za epohu Ptolemejevića. Vidljiv lom nalazi se na spojištu vrata i ramena. Glavu je prekrivao klaft, a sačuvani su samo njegovi gornji dijelovi, dok su vjesovi odlomljeni. Na sredini pročelja naglavka, koji je tipa kojeg nose kraljevi, nalazio se ureus.²⁰³ Selem navodi kako je kasnije pretvoren u križ,²⁰⁴ no osporava ga Belamarić tvrdnjom kako bi to bio izuzetan primjer simboličke konverzije jednog značajnog poganskog kipa te tu pretpostavku nije moguće potvrditi. Isti autor zalaže se za provedbu Bulićeva prijedloga da se glavu smjesti u muzej i zamijeni kopijom.²⁰⁵

Prema Conzeovoj teoriji, pripadala je sfingi Amenofisa III.²⁰⁶ No, ta je pretpostavka davno odbačena jer nije riječ o istom materijalu, s obzirom da je tijelo sfinge od bijelog mramorastog vapnenca, dok je glava napravljena od crvenkastog granita. Po načinu izrade, glavu treba smjestiti u ptolemejsko razdoblje što znači da je čak tisuću godina mlađa od Amenofisove sfinge. S druge strane, Novak tvrdi kako niti nije pripadala sfingi, već kipu čovjeka, a danas je uvriježeno upravo mišljenje kako je najvjerojatnije riječ o glavi kipa faraona iz ptolemejskog doba. Ovaj nalaz dokaz je da se Palača ukrašavala ne samo sfingama i egipatskim stupovima, već i primjercima egipatske faraonske plastike.²⁰⁷

Na glavi ne postoje nikakvi tragovi koji bi upućivali na koje je mjesto u Palači prvotno bila postavljena.²⁰⁸

Posljednji nalaz potječe iz 1996. godine kada je pronađena glava sfinge u arheološkoj sondi u Đardinu izvan Zlatnih vrata. Visoka je 0.25 m, široka 0.15 m i dugačka 0.2 m (Ulomak 10). Točnije, pronađena je na poziciji otvorenog kanala za vodu. Izrađena je od ružičasto-sivog

²⁰² Selem, 1997. 103

²⁰³ Ibid

²⁰⁴ Ibid

²⁰⁵ Belamarić, 2016. 35

²⁰⁶ Conze, Alexander. Sphinx Amenophis III, *Archäologisch-epigraphische Mitteilungen I (1877)*. 95

²⁰⁷ Ibid

²⁰⁸ Ibid

granita i na čelu ima utor u koji se ulagao ukras.²⁰⁹ Utor se nalazi na mjestu na kojem se kod pojedinih sfingi nalazi *ureus*. Međutim, vidljivo je kako se radi o utoru, a ne o otučenju te se može nagađati da li je ukras koji je bio umetnut odstranjen u trenutku otučenja glave, upravo zbog svoje vrijednosti. Najizglednije je kako su joj kršćani odstranili *ureus* za vrijeme mutilacije poganskih spomenika. Time bi još neko vrijeme služila kao ukras unutar Palače i tek kasnije bi bila korištena kao građevinski materijal za zid, koji spominju istraživači. Bila je ugrađena ispod zida, koji je građen izravno na ostacima antičkoga kanala. Danas se čuva u Muzeju Grada Splita.²¹⁰

Osim pronađenih sfingi, Julije Bajamonti navodi kako je unutar Palače postojala još jedna sfinga koja je mogla negdje biti prodana ili odnesena iz grada.²¹¹ O njenim obilježjima saznajemo tek da je oko baze imale reljef s hijeroglifima te da je, poput Amenofisove sfinge, pronađena prilikom iskapanja u dvorištu palače Cindro.²¹²

Stupovi od egipatskog kamena

Od egipatskog kamena izrađeni su stupovi na Peristilu koji su različitih materijala. Prema njihovom sastavu zaključuje se kako nisu izvorno vađeni iz kamenoloma, već su ih arhitekti sabirali iz raznih egipatskih hramova i kasnije ih preuređivali kako bi ih izgledom i dimenzijama maksimalno izjednačili.²¹³ Njihova visina je od 4.56 m do 4.83, bez kapitela.²¹⁴

Vjeruje se kako je u doba izgradnje Palače egipatski kamen korišten za desetke stupova oko peristila, trijemove hramova i Mauzoleja te duž karda i dekumana. Time su u središtu Palače tvorili pravi egipatski ugođaj.²¹⁵

Radilo se o ružičastom, sivom i crvenom granitu, porfiru, bijelom mramoru, *cipollinu* te vapnencu.²¹⁶ Kamen izvorno potječe iz kamenoloma *Mons Claudianus*, *Mios Hormos*, *Gebel-Doukan*, *Ouadi Mia* i kamenoloma u Asuanu.²¹⁷ Vapnenac najfinije kristaličke strukture od kojih su napravljeni stupovi na Peristilu ubran je u brdima Mokatama.²¹⁸ Kamen uvezen iz

²⁰⁹ Belamarić, 2016. 36

²¹⁰ Tadinac, 2011. 380

²¹¹ Bajamonti, Julije. *Zapisi o gradu Splitu*. Preveo Duško Kečkemet, Split 1975. 37

²¹² Belamarić, 2009. 24

²¹³ Belamarić, 2009. 25

²¹⁴ Piplović, Stanko. Promišljanja o bazilici sv. Stjepana pod borovima u Splitu. *Croatica Christiana periodica*, Vol. 19 No. 36., 1995. 14

²¹⁵ Belamarić, 2009. 25

²¹⁶ Ibid

²¹⁷ Bulić; Karaman, 1927. 18-19

²¹⁸ Johnson, A. C.; West, C. Levis. *Byzantine Egypt: Economic Studies*. Princenton Un. Press, 1949. 108

Egipta prvo je išao na obradu u bračke radionice odakle je dorađen prenesen u Palaču.²¹⁹ Ipak, za dio stupova može se tvrditi kako je uzet direktno iz Egipta. Na to upućuju duboke usjekotine od struganja nekim metalnim predmetima, što Belamarić tumači kao karakteristične tragove egipatske pučke pobožnosti. Naime, iz današnjeg stanja egipatskih hramova uočljivo je kako su mramorni stupovi i zidovi prekriveni takvim oštećenjima. Ona su nastala u pohodima vjernika i u procesijama oko hramova ptolemejskog perioda kada je običaj bio strugati mramor iz uvjerenja da će takav prašak pomoći zaliječiti ranjeno oko, uho isl. Takve usjekline na stupovima na Peristilu svjedoče da se radi o spolijama, odnosno o gotovoj mramornoj građi uzetoj s ruševina egipatskih hramova.²²⁰

S obzirom da su carski kamenolomi itekako aktivni u Dioklecijanovo doba, možemo pretpostaviti i kako je dio stupova izgrađen u njima. O tome govori pismo iz 28.1.300. naslovljeno na Aurelija Izidora, prokuratora Tebaide u kojem se govori o transportu stupova iz Sijene u Aleksandriji, odakle su trebali biti upućeni u neki od Dioklecijanovih graditeljskih pothvata u Nikomediji, Antiohiji ili baš u Splitu.²²¹

Svi kapiteli nastali su u bračkim i radionicama. Čini se kako su neki klesani čak i na samom gradilištu. Na to upućuje treći kapitel s lijeva u istočnoj kolonadi Peristila. On je rad kipara koji je klesao i lijevi dovratnik Dioklecijanova Mauzoleja, što vidimo po spiralnom listu u podanku jednog i drugog dijela, njegovom svojevrsnom potpisu.²²²

U novom arhitektonskom kontekstu došlo je do nejednakosti u veličini stupova što je kompenzirano različitim visinama kapitela. Svih 16 kapitela kolonada Peristila izrađeni su od bračkog vapnenca visine 95-105 cm, što potvrđuje adaptiranje stupova različite visine.²²³ Neki od kapitela mogli su nastati i u Sirmiju. Ondje je pronađen natpis koji navodi kako su četvorica ondašnjih radnika bila mučena jer su odbili isklesati kip Eskulapa za Dioklecijanovu palaču. Njihov primaran posao u fruškogorskim kamenolomima bio je klesati stupove i kapitele iz crvenkasta kamena, po carevoj narudžbi. Ipak, fruškogorski kamen dosad nije uočen unutar Palače.²²⁴

²¹⁹ Bulić; Karaman, 1927. 18-19

²²⁰ Belamarić, 2009. 29

²²¹ Belamarić, 2009. 29-30

²²² Belamarić, 2009. 26

²²³ Ibid

²²⁴ Belamarić, 2009. 27

Osim u Palači, egipatski stupovi danas se nalaze i u crkvi sv. Stjepana na Sustipanu. Intrigira kako su „poganski“ stupovi iz Palače „progonitelja kršćana“ ukomponirani u kršćanski objekt u čemu možemo nazrijeti fascinaciju Egiptom i u kasnijim stoljećima.

U unutrašnjosti crkve uz bočne zidove duž obje strane prislonjena su po tri stupa s korintskim kapitelima. Različite su visine, od 4.08 do 4.66 metara te su mogli biti smješteni u različitim dijelovima Palače, ali najbliži su onima s Peristila. Jedan je od bijelog mramora, jedan od bijelog granita, a preostala četiri od ružičastog granita.²²⁵ Po svim obilježjima pripadaju antici, ali po materijalu je vidljivo da nisu iz obližnjih kamenoloma zbog čega je Bulić prvi pretpostavio kako su doneseni iz Palače i kako je, zapravo, riječ o egipatskim stupovima. Držao je kako su izvorno pripadali peripteru Mauzoleja i prostazi pred ulazom te da su kasnije postavljeni u baziliku na Sustipanu između glavne i bočnih lađa.²²⁶ No, zna se kako su u radovima 1602. s periptera uklonjena dva stupa, a s obzirom da je bazilika izgrađena najkasnije u 10. st., nisu mogli biti djelom bazilike, barem ako prihvatimo da se uistinu radi o istim stupovima. Ipak, neki znanstvenici zastupaju ideju da su izvorno bili ugrađeni u baziliku te traže njihovo vraćanje iz crkve sv. Stjepana. Moguće je i kako su određeno vrijeme bili pohranjeni u neki prostor te su iskorišteni tek u 19. st. prilikom izgradnje crkve i nikada niti nisu bili u bazilici.²²⁷

Simboli koji bi mogli upućivati na egipatske kultove

Nije upitno da je Dioklecijan bio iznimno naklonjen egipatskoj civilizaciji. Ivo Babić znanstvenik je koji prednjači u povezivanju pojedinih spomenika iz Palače s egipatskim kultovima. Poziva se na stele na kojima Dioklecijan prinosi žrtve egipatskim božanstvima, pojedini reljefi u Palači mogu se tumačiti u kontekstu šovanja egipatskih kultova. Stela iz Britanskog muzeja i slavluk iz Soluna u literaturi²²⁸ se navode kao dokazi Dioklecijanove naklonosti egipatskim kultovima. Na steli je prikazan kao faraon koji prinosi žrtvu svetom biku Buhisu, dok je na slavluku, kojeg je podigao Galerije, prikazan s ostalim tetrarsima uz božanstva Ozirisa i Izidu te zaštitnicima sloge Dioskurima.²²⁹ No, s obzirom da stele nisu

²²⁵ Piplović, 1995. 14

²²⁶ Frane Bulić: *Maten'ale e provenienza della pietra, delle colonne, noanche delle sfingi del Palazzo di Diocleziano a Spalato e delle colonne ecc. delle basi/ice cris tiane a Salona*. *Bullettino di archeologia e stori a dalmata* XXXI, Split, 1908. 97

²²⁷ Piplović, 1995. 16-17

²²⁸ Babić, Ivo. Egipatski utjecaji u Dioklecijanovoj palači. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 96 No.1 (Studenj 2004), 725

²²⁹ Ibid

podizane po narudžbi careva, nego svećenika, one nisu pouzdan dokaz da je Dioklecijan osobno štovao egipatske bogove

Na mogućnost štovanja egipatskih bogova unutar Palače mogli bi upućivati prikazi na kasetama kamenih ploča, koje se nalaze *in situ* na sjevernoj strani trijema oko Mauzoleja. Na njima su glave ovna, bika i mladića s košarom na glavi. U obližnjoj zbirci kamenih ulomaka, na kazeti iz trijema, smatra se da je prikazan Serapis. Na ovoj ploči razabire se bradata glava iznad koje se nalaze tragovi otučenih dijelova predmeta koji se tumači kao modij. Vjeruje se kako je i ova ploča originalno bila smještena na trijemu Mauzolej, a tumačenje da je na njoj Serapis koristi se kao ključ pokušaja interpretacije ostalih spomenutih reljefa.²³⁰

O tome da je Serapis za Dioklecijana imao određenu važnost govori podatak da je u Rimu podigao hram u čast njega i Izide.²³¹ No, to svjedoči prvenstveno o tome kako nije zanemario egipatske kultove u tom gradu, a ne nužno o njegovom štovanju ovog božanstva ili želji da uvede njegov kult u svoju Palaču.

Ovnujska glava nalazi se na kaseti na sjevernoj strani Mauzoleja. Za razliku od druge dvije glave, ova je vrlo dobro sačuvana, ali i dovršena. Veoma je ispučena i plastično artikulirana. Vidljivi su vješto izvedeni savijeni rogovi, a oči su prikazane dvama izdubljenjima. Fond je obrađen grubom zubačom.²³²

Lik ovna mogao je biti povezan s kultom Amona. Ipak, vrijedi napomenuti kako je Dalmacijom u to vrijeme prikaz Jupitra-Amona raširen isključivo kao dekorativni simbol. Riječ je o prikazu ljudske (božanske) glave, bradate, bujne kose, s ovnujskim rogovima. Na taj način je na dva kamena bloka bazilike na forumu u Zadru prikazano ovo božanstvo ljudskoga oblika s ovnujskim rogovima, čime se ukapa u koncept rimskog državnog i religijskog simbolizma. Za razliku od toga, na kaseti iz trijema Palače prikazana je tek ovnujska glava. Iako je Amonov lik izvorno bio antropomorfna figura, s vremenom se prikazuje s glavom ovna. Uz to, ovnujske glave, kao simboli Amona, javljaju se na spomenicima posvećenima Serapisu. Babić pretpostavlja kako je razlog zbog kojeg bi se u Dioklecijanovu palaču stavio Amonov simbol moguće pronaći i u eventualnom postojanju careva svetišta u Amonovu hramu u Luksoru, iz

²³⁰ Babić, 2004. 720-721

²³¹ Serapisov kult bio je raširen u rimskoj Dalmaciji neovisno o Dioklecijanu. U Saloni se spominje *colegium* privržen kultu Serapisa pa postoji mogućnost kako je ondje postojao i Serapej: hram posvećen ovom božanstvu koje je na ovim prostorima štovano primarno kao zaštitnik pomoraca. (u ROMIS, *Aeg. Sal.*, 11-12.)

²³² Babić, 2004. 722

čega bi se zaključilo da se nije radilo o uobičajenom vojničkom svetištu u logoru. Naime, u tom je hramu Aleksandar Veliki, nasljeđujući egipatske faraone, bio identificiran sa Zeusom-Amonom te je dao obnoviti nebeske lađe. Luksor je tako bio mjesto u kojem se potvrđivala božanska utemeljenost vlasti kroz obred koji je započinjao ophodnjom iz Karnaka. Iako u Dioklecijanovo doba hram više nije bio u funkciji, grafiti zavjetne naravi dokaz su da se na Amonovo štovanje ni u kojem slučaju nije zaboravilo. Dapače, Dioklecijan je divinizacijom identificiran s Jupiterom, a u duhu rimskog sinkretizma mogao se poistovjetiti i s Amonom, baš kao što kult tog božanstva u rimsko doba i podrazumijeva.²³³ Međutim, valja napomenuti kako se radi tek o pretpostavkama koje ni na koji način nisu osnažene sigurnim dokazima, već isključivo nagađanjima autora.

Na jednak način, velikim ispupčenjem, prikazana je i bikova glava. Obrisi i oblikovanje volumena daju jasne karakteristike morfologije lubanje, a potvrdu daju i roščići, od kojih je desni odlomljen. I ovdje su oči napravljene rupama, a isti način prikaza primjetan je i na nekim drugim figuralnim prikazima unutar Mauzoleja i Jupiterova hrama.²³⁴

Neki autori ovu glavu s kasete na trijemu povezuju s Apisom. Glava bika veoma je ispupčeno oblikovana i vješto prikazana. Jedan od rogova je polomljen, a oči su mu prikazane šuplje kao i na glavi ovna zbog čega mu lice podsjeća na masku. Maske su čest pogrebni simbol, ali i dio obreda dionizijskog kulta koji je zbog rimskog sinkretizma također mogao biti prisutan u Palači.

Simbol bika Apisa bio je itekako živ u rimskome Egiptu. U Ostiji se tako na trijemu Serapeja nalazi prikaz cijelog bika, dok je na bisti u Serapeju u Tivoliju na jednoj strani prikaz Ozirisa, a na drugoj glava bika – Apisa. U Memfisu, glavnom središtu Apisova kulta i u ptolemejsko doba su se pod Serapejem, u granitnim sarkofazima, nastavili pokapati uginuli bikovi, dok je pod Serapejem u Aleksandriji pronađen Apisov kip s Hadrijanovom posvetom. Dapače, bikova glava često se prikazuje na konzolama na mnogim zdanjima istočne jadranske obale.

Treći je prikaz ljudske glave iznad koje je predmet koji se tumači kao košara-modij. Kao i u slučaju ovna, fond figure obrađen je grubom zubačom. Glava je izrađena skicozno, a oštećenja nastala kroz stoljeća dodatnu su onemogućila rekonstrukciju lica. Ipak jasno je kako se radi o glavi čovjeka, dok se predmet na glavi tumači kao košara – modij. On je karakterističan simbol Serapisa, no nije izgledno kako bi se isto božanstvo pojavljivalo dva puta na kasetama istog trijema. Uostalom, Serapisa se prikazuje virilna izgleda, snažne čeljusti i bujne kose, baš

²³³ Ibid

²³⁴ Babić, 2004. 723

kao na prvo spomenutoj kaseti.²³⁵ Ova glava stoga se tumači kao carev genij. U ovakvom prikazu tetrarsi se pojavljuju na novcima, s modijem na glavi i paterom u ruci. Na nekima se označavaju kao *Augusti, Caesaris* ili *Imperatoris*, a u Dioklecijanovo doba osobito se štuje *Genius Illyrici*. Ipak, sumnju unosi činjenica što je prikaz ovako važne figure na marginalnom položaju. Očekivalo bi se da će biti smještena unutar središnjeg prostora, a ne na trijemu.²³⁶

Tumačenjem lika s jedne od kaseti kao Serapisa omogućuje dovođenje i drugih likova u svezu s egipatskim kultovima, odnosno njihovim grčko-rimskim recepcijama. Babić drži kako je ikonografiju u Mauzoleju moguće interpretirati u egipatskom duhu.²³⁷

Unutar Mauzoleja nalazi se i ženski lik smješten u medaljonu. Prepoznavao se kao prikaz Aurelije Priske te kao božica Tihe, a postoje i mišljenja da je lik careve supruge naknadno preoblikovan u lik božice. Ipak, Babić smatra kako način češljanja i valjkasti predmet na glavi upućuju na mogućnost prikaza u svezi s Izidom i Priskom.²³⁸

Babić u motivima cvijeća i čvora naslućuju da je ženski lik mogao biti prikaz Izide ili Priske prikazane kao Izida.²³⁹ Ipak, to nije dovoljno valjan argument da bi se pouzdano tvrdilo kako je uistinu riječ o prikazu ovog božanstva.

U duhu tih pretpostavki, isti autor zaključuje kako se unutar Mauzoleja koristila egipatska simbolika te da to otvara mogućnost i da su dvije glave na konzolama Zlatnih vrata postavljene kao simboli egipatskih kultova (Slika 3).²⁴⁰

Jedna od tih glava doima se kao mladolika ženska figura, ljudskog oblika, ali s bikovskim rogovima i runom čime podsjeća na Izidu u obliku krave. Druga figura također je mladolika izgleda i s bikovskim rogovima, no s muškim crtama lica. U tom bi se kontekstu mogla tumačiti kao Izidin sin Hor u obliku bika, prurušeni pred opasnošću od Setovih progona.²⁴¹ Druge teorije govore o tome da su ove glave zapravo božanstva povezana s carskim kultom te da se odnose na ideju *Felicitas Saeculi*²⁴², blagostanje koje donosi nova vlast. O ovim

²³⁵ Babić, 2004. 722

²³⁶ Ibid

²³⁷ Babić, 2004. 725. Autor podupire navedeno ističući freske na glavnoj grobnici iz 1. st. u nekropoli Kom el Shogafa u Aleksandriji. Ondje su prikazani, između ostalih, Apis, Izida, Thot, Meduza Gorgona te, od simbola, Hermesov štap – kaducej i Dionizijev tirsos.

²³⁸ Babić, 2018. 215.

²³⁹ Babić, 2018. 237

²⁴⁰ Babić, 2004. 724-725

²⁴¹ Babić, 2004. 725

²⁴² Hans Peter, L' Orange. "Die Bildnisse der Tetrarchen", *Acta Archeologica* 2, 1965. 29- 52

bikovsko-ljudskim glavama kao djelu tetrahijske propagande dodatno je razradio Cambi koji ih je povezo s četiri niše smještene na vrhu Zlatnih vrata za koje tvrdi da su u njih bile smještene statue careva.²⁴³ Isti autor navodi i kako se u bikovskoj formi prikazuju božanstva rijeka, voda i potoka (Ahelaj, i dr.), a mješovita ljudsko-bikovska stvorenja pojavljuju se upravo na carskim objektima.²⁴⁴

²⁴³ Cambi, Nenad. *Umjetnost antike u hrvatskim krajevima*. Split – Zagreb: Književni krug, 2020. 280-281

²⁴⁴ Cambi, Nenad. Pristup razmatranju skulpturalnog programa Dioklecijanove palače u Splitu. *Izvorni znanstveni članak*. Filozofski fakultet u Zadru, 1989.

Mogućnosti predstavljanja egipatske baštine

Ljepote egipatskih spomenika neznatno se iskorištavaju i usputno prezentiraju prilikom turističkih tura. Vjerujem kako su baš zbog premalog fokusa na egipatskoj baštini posjetitelji zakinuti za upoznavanje jedne istinski fascinirajuće dimenzije Palače kakvu bi ovakav način prezentacije spomenika ponudio.

Iako je tema ovog diplomskog rada prvenstvo orijentirana na mogućnosti predstavljanja egipatske baštine turistima, kao jedinoj skupini koja pokazuje stvarni interes angažirajući turističke vodiče, čini mi se kako bi se iste mogle nuditi i lokalnom stanovništvu. Nema sumnje kako bi ih saznanja o kontekstu i mogućim značenjima egipatske baštine u Palače ostavile još dublje zadivljenima istinskim ljepotama Palače njihova grada.

Za početak, predstaviti ću koncept vođenog turističkog obilaska kroz koji bi se egipatska baština predstavila u svom punom sjaju, u rasporedu prikazanom na u Prilogu na slici 1 i slici 2. Započeli bismo u Arheološkom muzeju grada Splita u kojem bismo pogledali sfingu Amenofisa III., ulomak male sfinge od bijelog kamena te druge egipatske artefakte pronađene na području Dalmacije, a potom bismo krenuli prema Palači.

Obilazak careve rezidencije započeli bismo ispred Zlatnih vrata gdje razgledom uzidanih bikovskih glava. Nastavili bismo prema faraonskoj glavi uzidanoj u kuću Gotovac. Potom bismo išli do Muzeja grada Splita pogledati veoma oštećenu sfingu na masivnom postolju (Ulomak 1). Uslijedio bi posjet sfingi od crnog granita ispred Jupitrova hrama. Odande bismo krenuli do vrhunca naše ture – Peristila. Ondje bih predstavila sfingu, egipatske stupove, prikaze glava na kasetama s trijema te potencijalni Izidin prikaz unutar katedrale. Uslijedio bi odlazak u podrum i ulomke sfingi koje se ondje čuvaju. Naposljetku, krenuli bismo prema Sustipanu na kojem bismo pogledali ugrađene egipatske stupove u crkvicu sv. Stjepana i ondje, s pogledom na Palaču, završili obilazak.

Arheološki muzej u Splitu

Dakle, obilazak započinjemo u Arheološkom muzeju grada Splita. Prva na redu je sfinga Amenofisa III. Svaki posjetitelj dobio bi isprintane hijerogliffe i prijevod iz Selemova *Izidina traga*²⁴⁵ te bismo zajedno tražili simbole na samoj sfingi. Objasnila bih važnost boga Amona u egipatskoj religiji i političku ulogu njegova svećenstva te ključne podatke o Amenofisu III.

²⁴⁵ Selem, 1970. 101

kako bi se sfinga stavila u kontekst vremena u kojem je nastala. Najveći naglasak stavila bih na Dioklecijanovo uređenje kapelice upravo u centru štovanja ovog božanstva, u Tebi, odnosno Luksoru. Priložila bih fotografije hrama. Iskoristila bih ovu priliku da ispričam više o rimskom carskom kultu i Dioklecijanovom vremenu u Egiptu te zašto ga možemo zvati i posljednjim egipatskim faraonom²⁴⁶. Ispričala bih o krvavom, ali uspješnom, gušenju pobune u Aleksandriji izvršenom krvoločnim napadima i prekidima dotoka vode tijekom osam mjeseci. Navela bih njegove ključne reforme te najveći naglasak stavila na rimski carski kult koji je oživio u Egiptu. Dala o bih naslutiti kako se upravo u ovom periodu car zaljubio u egipatsku kulturu i religiju te je, barem jedan njen dio, poželio imati u svojoj posljednjoj rezidenciji. Na taj način bih posjetitelje upoznala sa značenjem koje je egipatska simbolika imala za Dioklecijana.

Istaknula bih hram u Luksoru u kojem su faraonski motivi zamijenjeni rimskim freskama, kao jedinstveni primjer prenošenja egipatskog koncepta divinizacije vladara na rimskog cara. Na kraju bih spomenula teorije Novaka i Bulića koje govore o mogućnosti da se ova sfinga nalazila upravo ispred jednog od hramova Amenofisa III. u Tebi. Zaključila bih teorijom da ju je car osobno odabrao u svom vremenu provedenom u Egiptu.

Potom bih posjetitelje pustila da sami istraže druge brojne egipatske predmete koji se nalaze u Muzeju poput raznih šauabtija, svjetiljka, amuleta, gema, statua idr. predmeta egipatske simbolike pronađenih na dalmatinskom teritoriju.²⁴⁷

Palača

Usljedio bi obilazak Palače koji bismo započeli ispred Zlatnih vrata. Ondje bih predstavila teorije Ive Babića o Dioklecijanovu uvođenju egipatskih kultova. Jasno bih dala do znanja kako se ponajviše radi o teoretiziranju uslijed fascinacije splitskim spomenicima i egipatskom umjetnošću uslijed čega pojedinim simbolima bez ikakvih dokaza pridaje konkretan smisao. Pojasnila bih kako su u tom duhu možemo tumačene glave na konzolama Zlatnih vrata koje se nalaze upravo iznad posjetitelja. Objasnila bih kako je glava koja izgleda poput mlade žene s bikovskim rogovima i runom pomalo nalik Izidi u obliku krave. Glava pored nje, muških crta lica i bikovskih rogova, u tom bi se slučaju tumačila kao njen sin Hor u obliku bika, prerušen pred opasnošću Setovih progona. Kako bih dodatno uživjela posjetitelje u duh egipatske mitologije, ukratko bih im ispričala više o ovom mitu. Na kraju bih svakako navela i, pomalo

²⁴⁶ Belamarić, 2009. 61

²⁴⁷ Tomorad, Mladen. *Egipat u Hrvatskoj*. Zagreb: Barbat, 2003. 52-55

otrjeznjavajuću teoriju prema kojoj su ove glave vjerojatnije povezane s rimskim carskim kultom te bih iznijela teorije Cambija²⁴⁸ i L'Orangea.²⁴⁹

Službeni obilazak unutrašnjosti Palače započeo bi kratkom šetnjom do Dominisove ulice i glave uzidane u kuću Gotovac, pri čemu bih na samom ulasku dala zadatak posjetiteljima da putem sami pokušaju naći ovaj ulomak spomenika. Vjerujem kako bi im trenutak u kojem ugledaju glavu bio uzbudljiviji, a priča o njoj zanimljivija. Istaknula bih njene fizičke karakteristike poput dojmljivih usnica i spljoštenog nosa te napomenula kako se njene crte lica karakteristične za epohu Ptolemejevića. Kratko bih ispričala o vremenu u kojem je nastala, odnosno ključnim značajkama ptolemejskog perioda. Osvrnula bih se na oštećenja koja su vremenom nastala i odlomljene vjesove klafta te različite teorije o promjenama ureusa koji trenutno nedostaje u svojoj punini. Naglasila bih kontroverznu teoriju prema kojoj je ureus pretvoren u križ²⁵⁰ i odgovor na nju prema kojem se, u tom slučaju, radilo o „izuzetnoj simboličkoj konverziji jednog poganskog kipa te kako tu pretpostavku nije moguće potvrditi“²⁵¹. Napomenula bih kako su oni možda među zadnjima koji imaju čast glavu gledati u njenom sadašnjem položaju jer postoje inicijative da se ona premjesti u muzej i zamijeni kopijom.

Svakako bih se osvrnula i na teorije kojem je spomeniku ova glava pripadala te bih posjetitelje zainteresirala da prilikom pregleda obezglavljenih sfingi probaju sami dokučiti je li mogla pripadati ijednoj od njih. Rekla bih samo kako je svakako dokazano da, usprkos nekim početnim nagađanjima, sigurno nije pripadala već viđenoj Amenofisovoj sfingi te bih ih potaknula da sami dođu do zaključka zašto je ta teorija čvrsto osporena. Na kraju bih potvrdila točnu teoriju kako se radi o različitim dimenzija, boji i tipu materijala, ali i još jednom napomenula da se radi o tisuću godina razlike u kojem su ovi spomenici nastali. Zaključila bih s danas uvriježenim mišljenjem kako je najvjerojatnije riječ o glavi kipa faraona, a ne o ulomku sfinge, te da se radi o dokazu da je Palača ukrašavana ne samo sfingama i stupovima, već i primjercima egipatske plastike. I kako, dakako, na glavi ne postoje nikakvi tragovi kojima bi se moglo pouzdano znati gdje je originalno bila smještena u Dioklecijanovo doba.

Potom bismo se uputili prema Peristilu, gdje bih posjetiteljima dala trenutak da samo upijaju magičnu ljepotu njegove velebnosti.

²⁴⁸ Cambi, 2020. 280-281

²⁴⁹ L' Orange, 1965. 29- 52

²⁵⁰ Selem, 1997. 105

²⁵¹ Belamarić, 2016. 35

Posjetiteljke bih upoznala s teorijom da je upravo Peristil bio središte carskog kulta. Iznijela bih teoriju o postojanju reprezentativnog podija na kojem se pojavljivao car u dvorskom ceremonijalu. U njemu je Dioklecijan dobivao počasti podanika, dok se okružen svitom i stražom pojavljivao pred središnjim lukom protirona.²⁵² Ukazala bih na činjenicu da je prostor Peristila niže razine od okolnog područja, točnije da je snižen za tri stepenice i to, moguće, baš zato jer je ondje lokalna publika svjedočila čudesnom spektaklu izlaska careve božanske pojave. Istaknula bih kako se iz tog razloga Palaču opisuje i kao *sacrum palatium*, rezidenciju cara kojeg se smatralo živućim božanstvom. Spomenula bih i kako je Peristil okružen s ukupno četiri hrama: onim kojeg smo maloprije posjetili, a atribuirao se Jupiteru, potom današnjom katedralom, o čemu će uskoro biti više riječi te dva čiji su temelji tek nedavno otkriveni, a pretpostavlja se da su u njima mogle biti štovane Kibela i Venera.²⁵³ Kako bih posjetiteljke upoznala sa svim aspektima koji se navode o originalnom izgledu ovog prostora, napomenula bih i spominjanje počasnog stupa na sredini Peristila, nalik onima ispred hrama carskog kulta u Luksoru. On je, navodno, na vrhu imao maleni kip, moguće božice Kibebe, kojeg su kao poganski simbol smrskali kršćani.

I prije nego što se potpuno posvetimo najupečatljivijim detaljem ovog prostora, sfingi, objasnila bih obilježja i ulogu protirona. Opisala bih ga kao jedno od najimpresivnijih ostvarenje kasnoantičke arhitekture, posebnog značaja jer je gotovo u cijelosti očuvan!

Njega sam već spomenula kao mogući prostor na kojem se car pojavljivao u dvorskom ceremonijalu, a dodala bih i teoriju prema kojoj su sfinge, i to barem dvije najmonumentalnije, ondje bile postavljene kao „mirni i dostojanstveni čuvari careve obredne pojave“.²⁵⁴

Potom bih skrenula pažnju na najimpresivniji primjerak egipatske umjetnosti iz Dioklecijanovog doba: peristilsku sfingu.

Predstavila bih je kao najpoznatiji egipatski spomenik u Splitu, koji stoljećima budi interes i divljenje koliko lokalnog stanovništva, toliko i arheologa, povjesničara i brojnih posjetitelja.

Prvo bih predstavila njena fizička obilježja te istaknula jedinstvene karakteristike. Skrenula bih pozornost na prednji dio životinje i dvije ispružene ljudske ruke u koje je smještena posuda za prinose žrtvovanja. Objasnila bih kako se radi o simboličnom prikazu kralja koji prinosi žrtvu nekom božanstvu, a ne djelu razbijenog stupa kao što se prvotno mislilo. Naglasila bih kako

²⁵² Dyggve, 1962. 55-60

²⁵³ Belamarić, 2009. 12

²⁵⁴ Selem, 1970. 653

imaju priliku gledati iznimno jedinstven primjerak sfinge jer, ne samo da je rijetkost da drže posudu u rukama, već se radi i o najvećem takvom primjerku, zvanom *porte-vase*, na cijelom svijetu! I ne samo to, već se radi o jednoj sfingi ovih dimenzija koja na svom podnožju nosi friz s kartušama! Objasnila bih kako su sfinge s takvim podnožjem inače su manjih dimenzija i locirane unutar hramova tako da se primjerak ispred njih ističe po čak dvije specifične karakteristike. Intrigira i teza kako se na posudi nalazila vladarska kartuša, ali i da je otučena još u Egiptu.

Usljedio bi opis i tumačenje natpisa na frizu. Vjerujem kako bi ovo bilo posebno zanimljivo posjetiteljima te bih im bih dala isprintane kartuše s prijevodom kako bi mogli lakše pratiti. S obzirom na povišeni položaj sfinge, nemoguće joj je pristupiti te iz blizine pogledati kartuše na frizu. Međutim, posjetitelje bih „utješila“ činjenicom što su oni u iznimno lošem stanju i gotovo nevidljivi golim okom. Objasnila bih kako su, srećom, bili u nešto boljem stanju prije sto godina kada ih je Frane Bulić zabilježio i prevodio.

Ovom prilikom bih ukratko naglasila i važnost Bulićeva znanstvenog rada i istraživanja Palače i sfingi. Spomenula bih i kako su u prevođenju hijeroglifa sudjelovali i uvaženi egiptolozi iz londonskog, berlinskog i minhenskog sveučilišta te direktor Muzeja egipatskih spomenika u Kairu, a da je najveći doprinos dao švicarski egiptolog Gustave Jecquier. Smatram i kako bi posjetiteljima bilo zanimljivo čuti kako je značajan posao u dešifriranju ovih hijeroglifa učinila Lady William Cecil, i to uz pomoć slavnog egiptologa prof. Wallis Budgea. Njima je Bulić 1908. slao slike otisaka hijeroglifa koje je otisnuo u gipsu. Nažalost, ni otisak, ni slike nisu danas sačuvani.

Kada je riječ o tumačenju kartuša, objasnila bih kako se na postolju nalazi zemljovidni popis, odnosno prikaz vezanih zarobljenika pokorenih naroda. Ne bih navodila njihova imena, pogotovo jer bi čitav prijevod dobili na papiru, već bih istaknula kako su prikazani Afrikanci i Azijati što u sakralno-simboličkoj tradiciji znači da je vlasnik ove sfinge pokorio čitav svijet. Iskoristila bih Bulićev koji je postolje opisao kao „predstavu bradatih i nebradatih vojnika, vezanih užetom oko vrata, vođenih u ropstvo“. Napomenula bih kako su ovi pokoreni narodi smješteni u dvije povorke s 41 imenom, odnosno kako se urezani hijeroglifi nalaze na štitu vojnika i sadrže imena gradova Palestine i Nubije.

Skrenula bih pozornost na znak pluća na prednjoj strani između nizova. Pojasnila bih kako se on na egipatskom naziva *sema-tau* te da simbolizira disanje faraonske države koja objedinjuje Gornji i Donji Egipat. Pokazala bih plavi lokvanj koji simbolizira Gornji Egipat i papirus kao

simbol Gornjeg Egipta te kako se isprepleću oko znaka pluća simbolizirajući ujedinjenost. Predložila bih posjetiteljima da uoče ove detalje na svojim kopijama.

Prešla bih na najveći misterij ove sfinge: pitanje njenog prvotnog vlasnika. Podsjetila bih kako je na posudi vjerojatno stajala vladarska kartuša, ali s obzirom da je ona otučena, nemoguće je pouzdano znati kome pripisati ovu sfingu. Objasnila bih kako je najzastupljenija teorija ona prema kojoj je napravljena u doba Tutmozisa III. Iznijela bih glavni dokaz u prilog toj teoriji - činjenicu kako se jedanaest imena s friza nalazi i u faraonovu hramu u Karnaku. Tom prilikom, upoznala bih posjetitelje s nadimkom ovog faraona kao „egipatskog Napoleona“ te njegovim osvajanjima zbog kojih je nadimak i zaslužio. Vjerujem da bi poznavanjem veličine Tutmozisa III. ovu sfingu držali još impresivnijom!

Napomenula bih kako stil kojim je napravljane, prvenstveno bademaste oči, upućuju na prvo razdoblje 18. dinastije zbog čega postoji mogućnost i da pripada Tutmozisu I. ili Hatšepsut. Navela bih i teoriju prema kojoj je Ramzes II. ostavio nekoliko tragova na izvorno Tutmozisovoj sfingi te pojasnila da bi to bilo u skladu s učestalim običajem prisvajanja spomenika prethodnih vladara. Na to upućuje stil kojim je natpis uklesan na frizu, a koji odgovara 19. dinastiji.

Ono što više ide u prilog Tutmozisu I. je činjenica kako nema spomena slavne pobjede u Megidu koju je ostvario Tutmozis III., ali treba imati na umu da je pročitana tek trećina natpisa s friza. Činjenicu što se na frizu nalaze pobjede ostvarene u vrijeme Tutmozisa I. može se opravdati običajem Egipćana da pobjede smatraju „trajnim“, odnosno da se trijumfi faraona prenose i na njegove nasljednike. Smatram kako bi posjetiteljima ovaj podatak bio interesantan jer bi im dao novi uvid u egipatske običaje.

Zaključila bih kako je nemoguće jasno znati niti kome je pripadala, niti gdje se prvotno nalazila. Jer, čak i ako prihvatimo prevladavajuću teoriju da je njen vlasnik bio Tutmozis III., on je svojedobno sagradio preko 50 hramova i mogla je biti inventarom bilo kojeg od njih. Moguće je i da je bila djelom jedne od aleja sfingi u Karnaku.

Još jedna velika zagonetka koja prati ovu sfingu je njen prvotni smještaj unutar Palače, o kojem se danas može samo nagađati. Pokazala bih im na sam ulaz pred Mauzolej gdje se vjeruje da je sfinga prvotno bila smještena, pogleda usmjerenog prema zapadu te podsjetila kako je ondje mogla stajati u paru s drugom sfingom ili čak s još tri druge sfinge. Predstavila bih njihovu

ulogu kao čuvarica careva posljednjeg počivališta. Sigurno je kako su maknute najkasnije u 13. st. kada je predvorje Mauzoleja porušeno i zamijenjeno zvonikom.

Peristilsku sfinhu na kraju bih predstavila i u kontekstu lokalne predaje prema kojoj su nekoć Splitski u njoj vidjeli mitsku *gorgonu*. Opisala bih im *gorgonu* kao mješavinu ptice s metalnim krilima kojoj iz glave, umjesto kose, rastu zmije otrovnice, a pri pogledu na nju čovjek bi se skamenio. Lokalni humoristični list pisao je kako bi *gorgonu* moglo prevesti kao „krupnu, jaku i debelu ženu“ te da su njoj, umjesto utvare, neki vidjeli prizor „ženetine“ kojem su pristupali s podsmjehom.

Pojasnila bih teorije o prvotnom razmještanju sfingi na Peristilu i sličnost s alejom sfingi koja je povezivala Karnak i Luksor. Naglasila bih kako se smatra da je slična aleja, u znatno manjim razmjerima, bila postavljena upravo na Peristilu.

Naposljedku bih upozorila na oštećenja koja sve više ostavljaju traga na sfingi uslijed izloženosti kiši, vjetru, ptičjem izmetu i topivim solima uslijed blizine mora. Uz to, nije zanemarivo kako se nalazi u zoni u kojoj na nju prolaznici, prije svega brojni turisti, imaju destruktivno djelovanje. Još jednom bih ih zamolila da baš iz tog razloga niti ne pokušavaju fizički pristupiti sfingi, već samo uživati u pogledu na ovo mistično remek-djelo egipatske umjetnosti pred čijim čarima ni sam Dioklecijan zacijelo nije ostajao ravnodušan.

Na kraju bih im objasnila kako su sfinge ondje mogle biti posložene u aleju, a kasnije biti primarne čuvarice careva posljednjeg počivališta. Također, moguće je i da su one monumentalnije bile postavljene uz protiron kako bi veličale pojavu Dioklecijana prilikom ceremonijala koji bih im, tom prilikom, također opisala.

Potom bih im ukazala na stupove koji uokviruju Peristil. Istaknula bih kako su oni uvezeni iz kamenoloma *Mons Claudianus*, baš poput stupova iz Hadrijanove vile u Tivoliju. Objasnila bih im kako su i oni nekoć stajali ispred raznih egipatskih hramova, Pojasnila bih kako su različitih visina i materijala, te kako su dolaskom iz Egipta preuređivani u bračkim kamenolomima. Stvorila bih im slikovit prikaz Palače ukrašene desecima ovakvih stupova oko Peristila, trijemova hramova, Mauzoleja te duž dvije glavne ulice Palače, kao što se vjeruje da je u Dioklecijanovo doba mogao biti izgled interijera.

Vjeruje se kako je u doba izgradnje Palače egipatski kamen korišten za desetke stupova oko peristila, trijemove hramova i Mauzoleja te duž karda i dekumana, čime su u središtu Palače tvorili pravi egipatski ugođaj. Vjerujem kako bi posjetiteljima posebno bila interesantna priča

o usjeklinama koje su nastale u pohodima vjernika i u procesijama oko hramova ptolemejskog perioda. Pojasnila bih kako je običaj bio strugati mramor iz uvjerenja da će takav prašak pomoći zaliječiti rane i poslužiti kako najbolji lijek. Spomenula bih i mogućnost da su nastali u carskim kamenolomima te kako su kapiteli moguće bili izrađeni u Sirmiju, u kojem su radnici čak bili mučeni jer su odbili klesati kip Eskulapa koji se trebao naći u Palači! Zaključila bih kako se još šest stupova nalazi na Sustipanu, što ćemo vidjeti na kraju ture.

Krenuli bismo prema sfingi ispred Jupitrova hrama. Opisala bih njene glavne fizičke karakteristike te istaknula kako je do nedostatka glave najvjerojatnije došlo u srednjem vijeku namjernom mutilacijom „poganskih idola“ od strane kršćana. Istaknula bih kako nedostatak tragova na vjesovima klafta upućuje da nije imala inače karakterističnu faraonsku bradicu. Na to bih nadovezala teoriju kako je mogla pripadati kraljici Hatšepsut. Iskoristila bih priliku da kažem nešto više o ovoj fascinantnoj vladarici Egipta i njenim postignućima. Naravno, napomenula bih kako je, ipak, i mnogo muških sfingi napravljeno bez bradica te kako je ova teorija naposljetku napuštena, međutim da ostaje intrigantna mogućnost da je baš ova sfinga mogla biti napravljena u vremenu kraljice Hatšepsut. Zaključila bih priču o atribuiranju sfinge mogućnošću da je pripadala 19. dinastiji, ali da je najvaženija teorija kako potječe iz vremena 26. dinastije. Tom prilikom bih ukratko ispričala o tom periodu egipatske povijesti kako bi posjetitelji osjetili duh vremena u kojem je nastala sfinga u koju upravo gledaju.

Zaključila bih podatkom da je pronađena nasuprot palači Cindro, koju ćemo usput i posjetiti te da je ranije bila izložena na zidu izgorjele Stare Biskupije, sjeveroistočno od kora katedrale.

No, prije nego što napustimo ovaj prostor, osvrnula bih se na Jupitrov hram. Za početak, istaknula bih kako, usprkos uvriježenom nazivu, ne postaje konkretni dokazi da je ondje ikada štovan Jupiter. Objasnila bih da se tako vjerovalo s obzirom da je Jupiter bio Dioklecijanov „božanski otac“ te bih pojasnila kako je do toga došlo i što je zapravo za cara to značilo. Navela bih ostale teorije kome je hram bio posvećen, prije svega teoriju Tome Arhiđakona koji je tvrdio da je riječ o Eskulapovom, temeljeno na pretpostavci da je Dioklecijan bio njegov veliki štovatelj. Postoji teorija prema kojoj se u njemu štovao bog Jan, ali i da je mogao služiti štovanju samog cara kao božanstva *Divus Diocletianus*. Napomenula bih kako se radi o prvom od tri hrama koja su podignuta zapadno od Peristila, ali i kako je riječ o jedinom s orijentacijom od istoka prema zapadu. Razlog tome je orijentacija Mauzoleja, kojeg su posjetitelji imali prilike vidjeti u posjetu Peristilu i o kojem će saznati nešto više nakon posjeta Podrumima koji su idući na redu.

Ispričala bih im kako su podrumi otkopani tek 60-ih godina 20. st., nakon što su u ranom srednjem vijeku zatrpani i stavljeni van uporabe. Pojasnila bih kako se izvorno radilo o prizemnim dvoranama koje su sagrađene radi stvaranja pogodnijih uvjeta u izgradnji carskih prostorija u gornjem katu. Iako su potpuno zatrpani otpadnim i urušenim materijalom, znamo da je ondje, u nekom periodu, postojala proizvodnja vina i ulja. A znamo i da su, prilikom zatrpavanja Podruma, ondje odbačena tri ulomka sfingi.

Vrhunac razgledavanja Podruma bio bi dolazak u prostoriju u kojoj se čuvaju četiri ulomka sfingi. Prva na redu bila bi mala sfiga od sivog granita (Ulomak 2) na kojoj je primjetna visoka kvaliteta obrade u doba faraonskog Egipta. Pojasnila bih kako ona nije pronađena u podrumima, već na južnoj strani Mauzoleja. Potom bismo proučili ulomak sfinge od crvenkastog granita (Ulomak 4) koji je pronađen upravo u podrumima. Pojasnila bih im kako veličina šape ukazuje da se radilo o primjerku impozantnih dimenzija te kako znamo da je bio uništen i odbačen još u ranom srednjem vijeku. Uz njega se nalazi ulomak sfinge od sivkastog granita (Ulomak 7), također nađen prilikom iskapanja u podrumima Palače. Dugačak je 0.8 m, a širok oko 0.4 m. Pojasnila bih kako je pripadao stražnjem dijelu životinje te kako je mogao pripadati skulpturi konja od crnog granita. Na kraju bismo razgledali ulomak sfinge od sivo-crnog granita (Ulomak 5) pronađen u istočnom svjetliku podrumskih prostorija Palače.

Posjetiteljima bih predložila i kasniji posjet Muzeju grada Splita u kojem mogu vidjeti veoma oštećenu sfigu od crnog granita (Ulomak 1) te glavu sfinge (Ulomak 10). Objasnila bih kako to nije dio naše ture s obzirom da se radi o velikom muzeju čiji bi nam posjet, uz sve ostalo, oduzeo previše vremena.

Uputili bismo se natrag prema Mauzoleju i okolnom prostoru na kojem su smješteni simboli koji bi mogli upućivati na egipatske kultove. Odmah na početku bih dala do znanja da se ne radi o utvrđenim znanstvenim teorijama te da ne postoje dokazi da su egipatska božanstva štovana u Palači. No, vjerujem kako bi posjetiteljima bilo iznimno zanimljivo čuti i tu teoriju pa i iz te perspektive pogledati određene dijelove Palače. Stoga bih ovim simbolima pristupila s velikim oprezom, jasno dajući do znanja da se radi o pokupim sugestijama i da ih iznosim više kao sporednu zanimljivost i priliku da im kažem nešto više o egipatskom mitologiji, vjerujući kako bi im to bilo od posebnog interesa. Napomenula bih kako uvažene znanstvene teorije govore u prilog tome da se radi o carevom Mauzoleju te da je simbole za koje pojedini autori tvrde da upućuju na kultove ispravnije tumačiti kao maske povezane s pogrebnim kultom. Ispričala bih bizarnu priču o krađi porfirnog pokrivača s carevog sarkofaga koja ovu teoriju

(donekle) potvrđuje. Naglasila bih kako postoje teorije da je za careva života u njemu štovan Jupiter, ali i da postoje teorije kako je ondje štovana Izida. Skrenula bih pozornost na medaljon sa ženskim likom. Objasnila bih kako se zbog motiva cvijeća i čvora u pojedinoj literaturi on tumači kao Izida ili Priska poistovjećena s ovom božicom, uz što bih svakako istaknula i kako je to više ideja i nagađanje, a nikako ne i dokazana teorija. Zaključila bih kako su to klasični motivi povezani s pogrebnim kultom.

Krenuli bismo prema obližnjoj zbirci kamenih ulomaka pogledati reljefnu ploču s prikazom koji se tumači kao Serapis. Objasnila bih da su brada i valjkast predmet tumačen kao modij njegova glavna obilježja, a upravo na temelju toga i tri iduća prikaza koja ćemo pogledati mogu se tumačiti kao Apis, Amon i carev genij, uz što bih podsjetila na uvodnu napomenu da se radi o nagađanjima pojedinih autora.

Uputili bismo se prema sjevernoj strani Mauzoleja i prikazima tri glave koji se nalaze na kasetama. Prvo bismo pogledali ovnujsku glavu koja se tumači kao i Amonova i koja se, također znanstveno neutemeljeno, povezuje s alejom sfingi u Karnaku koje imaju isključivo takve glave. Navela bih i kako ovaj autor smatra da je car u Palaču stavio Amonov simbol kao poveznicu sa svojim svetištem u Luksoru. Podsjetila bih posjetitelje kako je ondje Dioklecijan preuređio Amonov hram u svetište posvećeno svojem carskom kultu.²⁵⁵

Pogledali bismo potom bikovu glavu koja se može tumačiti kao božanstvo Apis. Spomenula bih mogućnost da se zapravo radi o maski koja se povezuje sa zagrobnim kultom te dionizijskim kultom koji je u duhu rimskog sinkretizma isto mogao biti prisutan u Palači.

Na kraju bih opisala treću kasetu, s prikazom ljudske glave koja se tumači kao carev genij. Objasnila bih da se radi o prikazu kakvim se tetrarsi pojavljuju na novcima, ali da je zbog važnosti simbolike ovog prikaza čudno što se nalazi smještena na tako marginalnom položaju te da se također vrlo vjerojatni radi o maski.

Priču o ovim simbolima zaključila bih realnim prikazom Dioklecijanova odnosa spram egipatskih kultova. Pojasnila bih kako je car obnavljao hramove egipatskih bogova, baš kao i mnogi njegovi predstavnici, te kako ne postoji niti jedan dokaz koji bi upućivao na to da je uistinu, u bilo kojem pogledu, štovao egipatske bogove.

²⁵⁵ Babić, 2004. 722

Sustipan

Nakon što bismo razgledali sve sfinge i egipatsku baštinu unutar Palače, otišli bismo prema posljednjoj destinaciji – Sustipanu. Posjetitelji bi ondje imali priliku posjetiti crkvicu sv. Stjepana i pogledati šest granitnih stupova koji su se nekoć nalazili u Egiptu. Pojasnila bih kako su izvorno, najvjerojatnije, pripadali peripteru Mauzoleja i prostazi pred ulazom i kako ostaje nepoznanica kada su se, kako i zašto našli baš u ovoj crkvici. Posjet bismo tako zaključili pogledom na Palaču u kojoj je veliki Dioklecijan proveo svoje zadnje dane, uživajući u impozantnom i mističnom dekoru egipatske baštine u svojoj rezidenciji.

Dodatne mogućnosti predstavljanja egipatske baštine u Dioklecijanovoj palači

Sličan obilazak egipatskih spomenika u Dioklecijanovoj Palači može se organizirati za osnovnoškolski i srednjoškolski uzrast prilagođen nastavnom kurikulu. Vjerujem kako bi djeci bilo iznimno zanimljivo razgledati Palaču prateći egipatske tragove i maštajući o mogućnosti slavljenja egipatske kulture u njoj. Naglasak na prezentaciju Dioklecijana kao „posljednjeg faraona“.³

Smatram da bi dragocjena bila uspostava Muzeja Dioklecijanovih egipatskih spomenika kako predlaže Joško Belamarić. O njemu autor piše: „U tom bi muzeju bili izloženi ulomci egipatskog mramora i alabastra; bile bi na jednom mjestu okupljene sve fragmentarno sačuvane sfinge koje su danas više-manje razbacane po raznim gradskim prostorima.“²⁵⁶ U njemu bi egipatska baština bila dostojno sačuvana i predstavljena. Ideja je oblikovati ga u prostoru na izlasku iz podruma ispod vestibula ili iza kora katedrale, a ondje bi se mogla izložiti i priča o kamenoj i mramornoj građi Palače. U toj bi muzejskoj postavi bio posebno naglašen arheološko-dokumentarni i estetski značaj egipatskih spomenika čime bi se atraktivno izložila Dioklecijanova fasciniranost Egiptom. Smatram kako bi se postava mogla obogatiti i drugim egipatskim predmetima, spomenicima i simbolima iz splitskog Arheološkog muzeja koji svjedoče o kontinuiranim kontaktima naše obale s Egiptom.²⁵⁷

²⁵⁶ Belamarić, 2016. 60

²⁵⁷ Belamarić, 2016. 59-63

Mogla bi se urediti virtualna tura u kojoj bi se obuhvatili svi egipatski spomenici. U digitalnom obliku bi se mogli obraditi na način da ih se stavi u originalni kontekst i u rekonstruiranom obliku. Primjerice, ulaz u Mauzolej bi se mogao urediti s četiri sfinge, mogle bi se i rekonstruirati glave na kasetama s trijema, ali možda čak i cijele sfinge koje bi se posložile u aleju na Peristilu, kao što su teoretizira da su možda i bile originalno postavljene. Prikazalo bi se Dioklecijana koji se pokazuje na protironu okupljenom pučanstvu smještenom na tri stepenice nižem podnožju u ceremoniji carskog kulta. Mogli bi se oživjeti i hramovi za koje se vjeruje da su pripadali Kibeli i Veneri te ih prikazati u originalnom izgledu. Isto tako, virtualna tura obuhvaćala bi i šetnju Palačom uz rekonstruirane egipatske stupove za koje se nagađa da su bili postavljeni duž karda i dekumana i tako tvorili egipatski ugođaj cijelim prostorom careve rezidencije.

Isto tako, u obliku virtualne ture opcija je i izrada mobilne aplikacije „Egipat u Splitu“. U njoj bi se na vrlo efikasan i vizualno dojmljiv način sažele informacije o egipatskim spomenicima i time učinile lako dostupnima široj publici. Osim za interese lokalnog stanovništva, aplikacija bi se mogla izraditi na više jezika i tako egipatsku baštinu Palače učiniti još kvalitetnije predstavljenom turistima željnim otkrivanja čari ovog veličanstvenog zdanja.

Vjerujem kako bi na taj način egipatska baština napokon bila dostojanstveno predstavljena, u skladu sa svojom poviješću i značajem.

Zaključak

O Dioklecijanovim motivima uvoza egipatskih spomenika možemo samo nagađati. Nikada sa sigurnošću nećemo znati je li ih u svoju rezidenciju slao izravno iz Egipta prilikom svojeg boravka u dolini rijeke Nil ili ih je naručivao preko svojih graditelja dajući im tek šturi opis spomenika kojima želi uveličati Palaču. Vjerojatno nikada nećemo pronaći čvrste dokaze koji će objasniti jesu li oni uvezeni kako dio dekora ili su imali dublje, simboličko značenje u svrhu poistovjećivanja cara s faraonom ili čak vršenja kultova.

No, ono što sa sigurnošću znamo jest da je Dioklecijan u Egiptu boravio tijekom 297. i 298. godine te da je ondje ostavio snažan pečat. Također, s obzirom da su sve sfinge i njihovi ulomci pronađeni u blizini Peristila ili na njemu, možemo s velikom sigurnošću tvrditi kako je taj prostor imao određeni simbolični značaj za cara i kako su glavnu ulogu imale upravo sfinge okružene egipatskim stupovima.

Zbog toga se može zaključiti kako sfinge ipak nisu bile puki dekor Palače, već da su imale i određenu simboličnu vrijednost za cara koji je upravo u Egiptu ostavio značajan trag. Upečatljivo je kako sfinge, barem one koje možemo datirati, posjeduju značajnu simboličnu vrijednost. Prvenstveno, datiraju se u 18. dinastiju (sfinga na Peristilu i sfinga Amenofisa III.) i 19. dinastiju (sfinga ispred Jupitrova hrama za koju je i sam Dioklecijan mogao misliti da je pripadala Hatšepsut prema svojim karakteristikama). Riječ je o dinastijama u kojima je moć Egipta na samom vrhuncu. Sfinga Amenofisa III. posjeduje vrlo snažan natpis s navodima kako je posvećena onom „kojeg obožavaju sva živa bića... kada ga ljudi vide, srca su im radosna... gospodar svih zemalja, koji poput Ra dariva život, zdravlje, snagu...“. Sfinga na Peristilu ima još veću simboličnu vrijednost jer, ne samo da je iz perioda vrhunca egipatske moći, već i simbolizira pokoravanje čitavog svijeta te ujedinjenje Donjeg i Gornjeg Egipta.

Imajući sve navedeno u vidu, smatram kako bi se u predstavljanju Palače egipatska baština trebala značajno više valorizirati te kako bi se čitavu Palaču moglo prikazati kao pozornicu za egipatske spomenike. Također, vjerujem kako je velikom broju posjetitelja privlačna ideja proučavanja ovih drevnih spomenika te kako bi se turom koja je predstavljena u ovom radu Palaču predstavilo u novom, jedinstvenom i mističnom kontekstu.

Za kraj, držim kako bi spomenici bili vidljivi u svom punom sjaju osnivanjem Muzeja Dioklecijanovih egipatskih spomenika te bi na taj način bili adekvatno konzervirani. Isti učinak

imala bi i virtualna tura u kojoj bi se dočarao mogući originalni izgled Palače, a prije svega Peristila, u svom punom, egipatskom sjaju.

Iako se često navodi kako je specifičnost ove Palače činjenica da je iz carske rezidencije kroz stoljeća nastao čitav grad (i to drugi najveći u državi), smatram kako je upravo egipatska baština ono što joj daje posebnu čar.

Vrijeme je da egipatski spomenici ponovno postanu neiscrpan izvor divljenja, nagađanja i promišljanja o veličini cara čija je Palača kroz 1700 godina uspjela sačuvati živu uspomenu na „posljednjeg egipatskog faraona.“²⁵⁸

Summary

This thesis presents new ways of presenting Egyptian monuments that were originally placed within Diocletian Palace in Split. The goal is to present various new possibilities of highlighting these musical monuments that are currently not sufficiently represented.

The chapter about Diocletian explains key moments in his private and public life, as well as his most important administrative, political and military accomplishments. The premise is that he got the desire to import Egyptian monuments while being in the „Land of Pharaohs“. That is why his time in Egypt is especially emphasized.

The chapter about the Palace gives a broader picture of the original location where each of the Egyptian monuments was placed. The goal of this chapter is also to analyse each external and internal expanse of the Palace.

The chapter about Egyptian monuments analyses key facts about twelve sphinxes, pillars made of Egyptian stone and symbols that can be connected to Egyptian gods.

The chapter is one about the possibilities of innovative presentation of these monuments. The first idea of the presentment is one of an innovative tourist tour that would highlight and connect all of the still preserved sphinxes, pillars and Egyptian symbols. It explains the way in which each monument would be represented, as well as the schedule of the tour.

The second idea is an extension of Josip Belamarić's proposition to establish the Museum of Diocletian's Egyptian Monuments that would preserve all monuments in one place.

The final idea is to make a virtual tour that would present monuments as it is supposed they were originally placed in the Palace to demonstrate the atmosphere in which Diocletian spent his last days.

- Bulić; Jelić; Rutar 1894 Frane Bulić, L. Jelić, S. Rutar: *Vodja po Spljetu i Solinu*. Zadar, 1894.
- Bulić 1908 Frane Bulić: *Maten'ale e provenienza della pietra, delle colonne, noanche delle sfingi del Palazzo di Diocleziano a Spalato e delle colonne ecc. delle basi/ice cris tiane a Salona. Bullettino di archeologia e stori a dalmata XXXI*, Split, 1908.
- Bulić; Cambi; Babić 2005 Bulić, Frane; Cambi, Nenad; Babić, Ivo. *Dioklecijan i Split*. Split: Slobodna Dalmacija, 2005.
- Bulić; Karaman 1927 Bulić, Frane; Karaman, Ljubo. *Palača cara Dioklecijana u Splitu*. Zagreb: Matica hrvatska, 1927.
- Buljević 2019 Buljević, Zrinka. Dioklecijanov porfirni sarkofag (?). *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, Vol. 44 No. 1, 2019, 429-441
- Cambi 1989 Cambi, Nenad. Pristup razmatranju skulpturalnog programa Dioklecijanove palače u Splitu. *Izvorni znanstveni članak*. Filozofski fakultet u Zadru, 1989.
- Cambi 1999 Cambi, Nenad. Posveta prostilnog hrama u Dioklecijanovoj palači. *Izvorni znanstveni članak*. Filozofski fakultet u Zadru, 1999.
- Cambi 2002 Cambi, Nenad. *Antika*. Zagreb: Naklada Ljevak, 2002.
- Cambi 2009 *Dioklecijan, Tetrarhija i Dioklecijanova palača, Dioklecijan, Tetrarhija i Dioklecijanova palača. O 1700. obljetnici*

postojanja / Cambi, Nenad (ur.), Split: Književni krug Split, 2009. str. 5-10

- Cambi 2016 Cambi, Nenad. *Dioklecijan: povijesne kontroverze i današnje dileme: vir prudens, moratus callide et subtilis ili inventor scelerum et machinator omnium malorum*. Split: Književni krug, 2016.
- Cambi 2017 Cambi, Nenad. *Dioklecijanov lik: između realnosti i transcendencije*. Split, Split: Književni krug, 2017.
- Cambi 2020 Cambi, Nenad. *Umjetnost antike u hrvatskim krajevima*. Split – Zagreb: Književni krug, 2020.
- Conze 1877 Conze, Alexander. Sphinx Amenophis III, *Archäologisch-epigraphische Mitteilungen I (1877)*. 95-97
- Dyggve 1962 Dyggve, Ejnar. *O izvornom izgledu antičkog Peristila. Istraživanje i uređenje Dioklecijanove palače*, Urbanistički biro Split, sv. 4, 1962.
- Fisković, 1950 Fisković, Cvito. *Prilog proučavanju Dioklecijanove palače u Splitu*, Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, 279, Zagreb 1950.
- Gibbon 2001 Gibbon, Edward. *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*. Vol 1. eBookMall, 2001.

- Novak 1932 Novak, Grga. Sfinge u Dioklecijanovoj palači. *Novo doba* 170, Split, 23.07.1932.
- Porfirogenet 949 Porfirogenet, Konstantin. *De administrando imperio*. Carigrad, 949.
- Piplović 1995 Piplović, Stanko. Promišljanja o bazilici sv. Stjepana pod borovima u Splitu. *Croatica Christiana periodica*, Vol. 19 No. 36., 1995. 11-18
- Prokulijan 1567 Prokulijan, Antonije. *Oratione al clarissimo m. Giovan Battista Calbo degnissimo rettor, et alla magnifica comunità di Spalato, detta da Antonio Proculiano cancelliero di essa comunità*. 1567
- Riggs 2012 Riggs, Christina, ur. *The Oxford Handbook of Roman Egypt*. Oxford: Oxford University Press. 2012
- Schofield-Newton 2016 Schofield-Newton, Jack Henry. „Imperial cult into Imperial System? Viewing a theory of empire through the imperial cult in Egypt.“ Doktorska disertacija, Durham University, 2016.
- Selem, 1970 Selem, Petar. *Stanje istraživanja sfinga carske palače u Splitu*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1970.
- Selem 1997 Selem, Petar. *Izidin trag*. Split: Književni krug, 1997.
- Selem, Vilogorac Brčić 2012 Selem, Petar; Vilogorac Brčić, Inga. *ROMIS: Religionum Orientalium monumenta et inscriptiones Salonitani*. Zagreb; FF press, 2012.

- Srejović 1987 Srejović, Dragoslav. „Felix Romuliana: carska palata ili...?“, *Starinar XXXVII (1987)*: 87-102
- Štimac 2010 Štimac, Danijel. *Priručnik za turističke vodiče i pratitelje*. Zagreb: Vlastita naklada, 2010
- Tadinac 2011 Tadinac, Ivana. Sfinge iz Dioklecijanove palače u Splitu. *Kulturna baština 37 (2011)*, str. 371-400.
- Tomorad 2003 Tomorad, Mladen. *Egipat u Hrvatskoj*. Zagreb: Barbat, 2003.
- Ward – Perkins, J.B. 1989 Ward-Perkins, J.B. *Roman imperial architecture*. London: Penguin Books, 1989.

Prilozi

Sfinga s Peristila, fotografirano 9.3.22

Sfinga s Peristila, fotografirano 9.3.22.

Sfinga Amenofisa III – fotografirano 9.3.22.

Sfinga Amenofisa III –fotografirano 9.3.22.

Sfinga ispred Jupiterova hrama - fotografirano 9.3.22.

Ulomak 1 - preuzeto iz Tadinac 2011, 398

Ulomak 2 – fotografirano 13.4.22.

Ulomak 5- fotografirano 13.4.22.

Ulomak 4 - fotografirano 13.4.22.

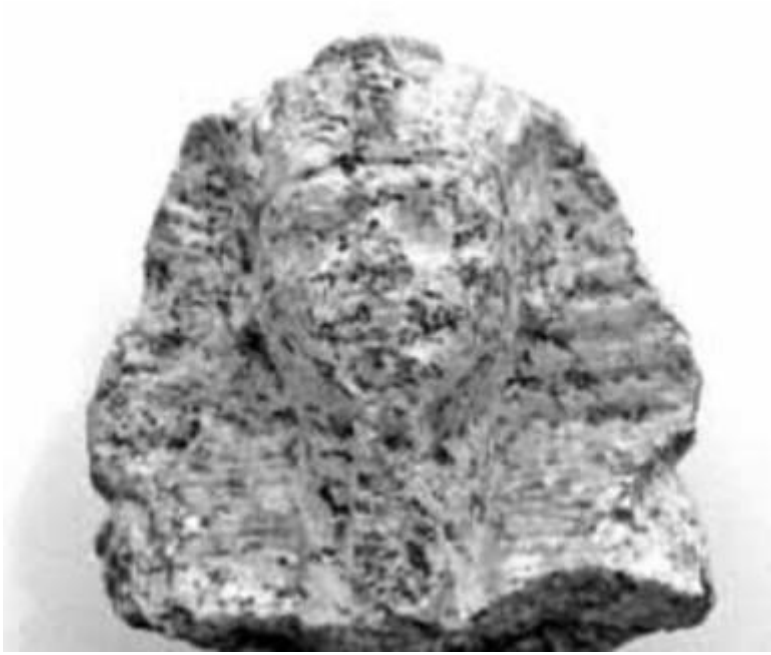
Ulomak 7 – fotografirano 13.4.22.

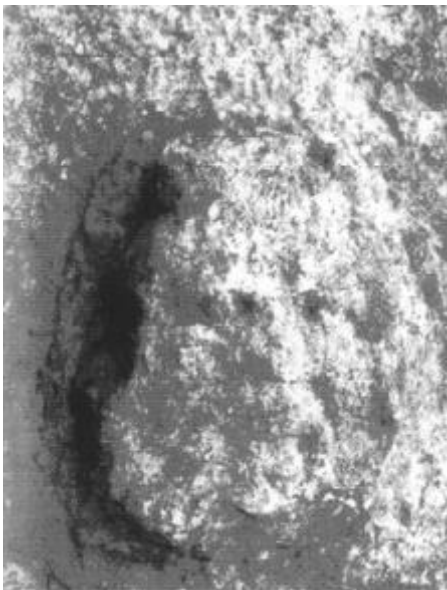
Ulomak 8, fotografirano 9.3.22.

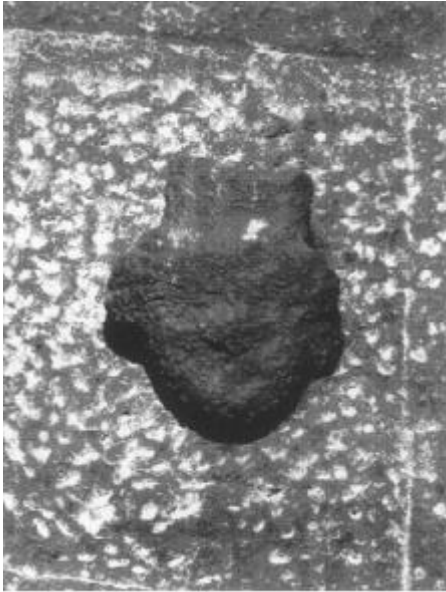
Ulomak 9, fotografirano 9.3.22.

Ulomak 10 - preuzeto iz Tadinac 2001, 396

Bradata glava na kaseti iz trijema Mauzoleja -- preuzeto iz Babić, 2004. 741

Glava s modijem na glavi na kaseti iz trijema Mauzoleja - preuzeto iz Babić, 2004. 741

Glava ovna na kaseti iz trijema Mauzoleja - preuzeto iz Babić, 2004. 741

Glava bika na kaseti iz trijema Mauzoleja - preuzeto iz Babić, 2004. 741

Slika 1 1 - Zlatna vrata, 2 – glava uzidana u kuću Gotovac, 3 – Peristil, 4 – sfinga ispred Jupiterova hrama, 5 – Podrumi, 6 – tragovi egipatskih kultova u/oko Mauzoleja

Slika 2 1- Arheološki muzej u Split, 2 - Palača, 3 - Sustipan

Slika 3 – ljudsko-bikovske glave na Zlatnim vratima